

१९०९

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय माणान्याकरण

सं. क्र. ७७

जागृ. म.
७७३

REFBK-0000343

ग्रं. सं. ठाणे

गणित व्याकरण

४२

वि आणि वरुड यांतील
मजूर झालेले.

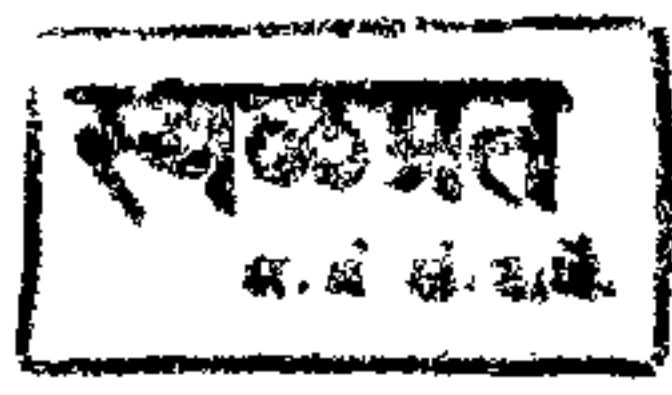
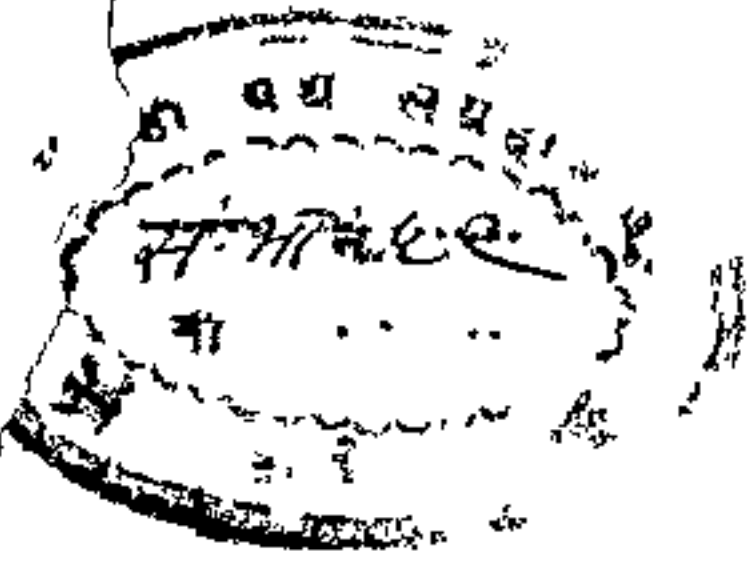
OF MARATHI GRAMMAR
BOOK I.

मूल जोशांकुत ग्रंथ
बालबोध व्याकरण

प्रथम पुस्तक.

विश्वनाथ अर्चव आणि,

સાચું જીવન પામવાનું સુધીયોગ્ય.

REFBK 000343

REFBK-0000343

हुंबई इलाखा, मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड यांतील
शाळांसाठी मंजूर झालेले.

Elements of Marathi Grammar
BOOK I.

बालबोध व्याकरण

प्रथम पुस्तक

[आरंभी शिकणारांकरिता]

मर
रामचंद्र भिकाजी जोशी

यानीं तयार केले

आवृत्ति दुसरी

२५००० प्रती

[कर्त्यानें सर्व हक्क राखिले आहेत]

पुणे येथे

‘ चित्रशाळा ’ छापसान्यांत छापिले.

सन १९०६.

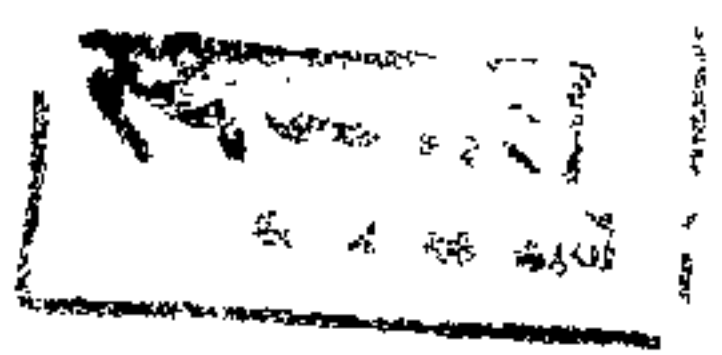
किंमत अडीच आणे.

•

---

३३ पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदून सर्व हक्क
कर्त्यानें रवाधीन राखिले आहेत.

शिक्षकांस सूचना.

नवीन इयत्ताप्रमाणें तिसऱ्या इयत्तेस " नाम, सर्वनाम, वगैरे शब्दांचे भेद जाणणें व ते दाखविता येणें, नामांचा व धातूंचा कर्त्याप्रमाणें आणि क्रियापदाप्रमाणें उपयोग; उदाहरणार्थ लहान लहान वाक्यें रचणें " इतका व्याकरण-विषय नेमिला आहे त्याचप्रमाणें चौथ्या इयत्तेस " व्याकरणाचीं मूलतत्वे आणि ग्रंथावरून सोपें व्याकरण " असा व्याकरण-विषय आहे या योजनेप्रमाणें मुलांस व्याकरण शिकवितां यावें यासाठीं हें पुस्तक तयार केलें आहे यांत पहिल्या भागांत प्रथमतः वाक्याची ओळख करून देऊन, पुढें शब्दांच्या जाती सांगितल्या आहेत. सरते शेवटीं वाक्याच्या निरनिराळ्या भागांची माहिती सांगितली आहे हा भाग तिसऱ्या इयत्तेकरिता आहे. दुसऱ्या भागांत नामें, विशेषणें आणि सर्वनामें यांचें पोटभेद, नामांच्या आणि सर्वनामांच्या किंमतींचीं रूपें, क्रियापदांचीं काळ, अर्थ, लिंग, वचन आणि पुरुष यावरून होणारीं सोपें रूपें, अव्ययें आणि त्यांच्या जाती व उपयोग, आणि प्रयोगरचनेची प्रथमांभींची माहिती, या गोष्टी असून, ग्रंथावरून सोपें व्याकरण कसें करावें हें सांगितलें आहे. हा भाग चौथ्या इयत्तेसाठीं योजिला आहे.

पुस्तकाची रचना वाचनाच्या धड्यांच्या रूपानें केली आहे प्रत्येक धड्यांत जो विषय सांगायचा त्यासंबंधाचें मुलांस जें काय अगदीं टाळक असतें तें प्रथमतः त्यांच्या मनांत आणून देऊन त्यावरून त्यांस सांगायचा गोष्ट त्याची त्यांनाच सहज कळेल अशी योजना केली आहे. म्हणजे ज्ञात गोष्टीपासून आरंभ करून अज्ञात गोष्ट समजावण्याची पद्धत ठेविली आहे सर्व विवरण अगदीं सोप्या भाषेत केलें आहे जे कित्येक शब्द व्याकरणशास्त्रांत अवश्य यावयाचेच, ते मात्र टाळता आले नाहींत. लक्षणें आणि व्याख्या अशा रितीनें तयार केल्या आहेत कीं त्या सोप्या होऊन, पुढे मोठे व्याकरण शिकण्याचें होईल तेव्हा ही विसराव्या लागू नयेत यामुळे कांहीं व्याख्या अगदीं शास्त्रीय शब्दरचनेस धरून नाहींत असें क्वचित् वाटण्याचा संभव आहे पण या गोष्टीला उपाय नाहीं. तथापि हा प्रकार जितका कमी होईल तितका व्हावा असा प्रयत्न केला आहे.

एकेक धडा शिक्षकानें मुलांकडून वर्गांत वाचून घ्यावा. त्यातील गोष्टींची प्रश्नांचे द्वारे समजून करून देऊन ज्या गोष्टी लक्षांत घ्याव्याच्या, ह्या ध्यानात राहतील असें करावे. धड्यांतील प्रत्येक गोष्ट समजून देताना मुलांना आपली कल्पनाशक्ति आणि विचारशक्ति याचा उपयोग योग्य रितीनें करण्यास शिकवावे. नंतर धड्यांमध्ये दिलेली उदाहरणे आणि मधून मधून धड्याच्या शेवटी दिलेले अभ्यास याच्यायोगानें एकेक गोष्ट मुलांच्या मनात नीट ठसेल असें करावे.

धड्यांमधून जे अभ्यास दिले आहेत, ते म्हणजे तयार झालेला घडा कसा पक्का करून घ्यावयाचा, याचा केवळ नमुना आहे. सरोखर एवढ्याच अभ्यासांनीं काम व्हावयाचें नाहीं याच्या नमुन्यावर वाचनाच्या पुस्तकांतून शब्द आणि वाक्ये लिहून असे अभ्यास शिक्षकास हवे तेवढे, तयार करितां येतील असें नेहमीं केलें पाहिजे. ह्यत्तेस नेमलेला भाग पहिल्या सहा महिन्यात शिकवून संपवावयाचा आणि दुसऱ्या सहामार्हांत अशा प्रकारच्या अभ्यासांच्या साहाय्यानें विषय पक्का करून घ्यावयाचा, अशी योजना ठरविली पाहिजे.

व्याकरणातील गोष्टी घोकून तोंडपाठ व करविता प्रत्येक गोष्ट शिक्षकानें मुलांस प्रथम विचारून करावयास लाविलेल्या कल्पनेच्या द्वारे करून ती आपोआप अवगत व्हावी, अशा रितीची शिकविण्याची पद्धत असावी, आणि लक्षणें आणि व्याख्या वर्गामध्ये तयार झाल्यानंतर त्या पुस्तकांत दिल्या आहेत तशा शब्दांनीं पाठ कराव्या. शास्त्रांतल्या व्याख्या आणि लक्षणें पाठ करण्यास प्रत्येकाची नाहीं. अशा पाठ करावयाच्या व्याख्या प्रत्येक धड्यात जाड अक्षरांनी दिल्या असून प्रत्येक भागाच्या शेवटी पुनः निराळ्या काढून दिल्या आहेत. व्याख्या, आणि नामें, सर्वनामें व क्रियापद यांची रूपे यथानुक्रम पाठ झालीं पाहिजेत.

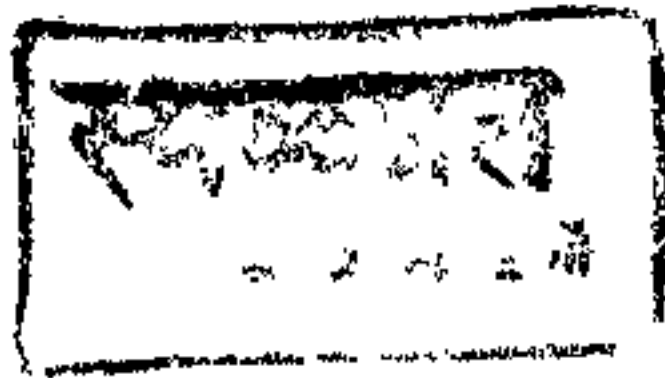
लक्षणें आणि व्याख्या हीं जरी पाठ करावयाचीं झालीं, तरी तींच घेऊन त्यावरून त्या त्या गोष्टींचें ज्ञान करून घ्यावयाचें नाहीं तर मुलांस अगोदर ठाऊक असलेल्या गोष्टींवरून ह्या व्याख्या आणि लक्षणें हीं लक्षांत आणून घ्यावयाचीं. उदाहरणार्थ, रामानें ही तृतीया, केली हा भूतकाळ, कर हा आजार्थ, असें मुलांस ठाऊक नसते. हीं रूपे मात्र ठाऊक असतात. तीं रूपे त्यांच्या दृष्टीपुढें ठेवून तीं व्याकरणदृष्ट्या काय आहेत हे त्यांच्या लक्षांत आणून घ्यावयाचें,

आणि मग तत्संबंधाच्या व्याख्या आणि तर्ही आणखी रूपे असतील तीं ध्यानांत आणून व्याख्याची अशा रितीनें एकेका गोष्टीची ओळख करून द्यावी प्रस्तुत पुस्तकातील प्रत्येक धड्याची रचना अशाच तऱ्हेनें केली आहे

व्याकरण हा विषय नवीन इयत्तांमध्ये ज्या रितीनें शिकविण्याचें ठरविलेले आहे, त्याप्रमाणे शिकविण्यास शिक्षकास साह्य व्हावें अशा उद्देशानें हें पुस्तक तयार केले आहे त्याचा यथायोग्य उपयोग होईल अशी ग्रथकर्त्यास आशा आहे

दुसरी आवृत्ति.

पहिल्या आवृत्तीमध्ये लेखनपद्धति नवीन प्रकारची होती परंतु जुनीच पद्धत कायम ठेवावी असा सरकारचा ठराव झाल्यामुळे या आवृत्तीत तर्ही व्यवस्था केली आहे भाग दुसरा, घडा १७, 'व्याकरण चालविणे,' यांत कांहीं शब्द जास्त चालवून दाखविले आहेत. भाषेच्या संवधाच्या कांहीं किरकोळ सुधारणा केल्या आहेत एरव्हीं इतर गोष्टीत ही आवृत्ति पहिल्या आवृत्तीप्रमाणेच आहे.

अनुक्रमणिका.

—*—

भाग पहिला.

घडा	विषय	पृष्ठ
१	वाक्य	१
२	वाक्याचे दोन भाग	३
३	नाम	४
४	क्रियापद	७
५	क्रियापदाचे कर्म	८
६	नामावरून ' किती ' हें कसे कळते	११
७	नामावरून पुरुष, स्त्री, हें कसे कळते	१३
८	विशेषणे	१५
९	सर्वनामे	१७
१०	सर्वनामे [पुढे चालू]	२०
११	अव्यय	२२
१२	शब्द आणि त्यांच्या जाती	२३
१३	वाक्याच्या दोन भागांविषयीं	२४
१४	शब्दांचा परस्पर-संबंध	२६
१५	पाठ करावयाच्या व्याख्या	२९
भाग दुसरा		
१	वर्ण	३१
२	संधींविषयीं	३३
३	नामांच्या जाती....	३५

४	नामांच्या लिंगांविषयी	....	....	३०
५	नामांची वचने	....	....	४१
६	विभक्ती	....	....	४४
७	विभक्ती-पुढे चालू	....	....	४६
८	विभक्तीचीं रूपे	....	....	४८
९	विशेषणांचे प्रकार	....	....	५२
१०	सर्वनामांचे भेद व त्यांचीं रूपे	....	....	५४
११	क्रियापदावरून केव्हां असे कळते	....	....	६०
१२	क्रियापदांचे पुरुष, लिंग आणि वचने	....	....	६१
१३	क्रियापदांचे काळ आणि अर्थ	....	....	६५
१४	धातुसाधित शब्द	....	....	७०
१५	प्रयोग	....	....	७४
१६	अव्यय व त्यांचे प्रकार	....	....	७८
१७	व्याकरण चालविणे	....	....	८२
१८	पाठ करावयाच्या व्याख्या	....	....	८६

बालबोध व्याकरण

प्रथम पुस्तक—भाग १.

धडा पहिला.

383

वाक्य.

आई बोलते. मूल खेळते. बांधू रांगतो. पक्षी उडाला. दगड पडेल. गंगू बसते. कुत्रे पळतात. पाऊस पडतो. मांजर ओरबाडील. पोपट चावला. पंतोजी रागावतील. उन पडलें. [आज] सुटी आहे. [उद्यां] आपण शाळेत जाऊं. पाणी सांडलें. रामा गेला. गडी झाडतो. मनी रडते. राग येईल. मुलगे खेळतात. मैना गाते. डोंगर दिसतो. सूर्य उगवला. वांसरें पळतात.

हीं आपलीं बोलणीं आहेत. आपण बोलतो तेव्हां कांहींतरी म्हणतो किंवा सांगतो. 'आई बोलते,' यांत आई काय करिते हें सांगितले; 'पक्षी उडाला,' यांत पक्ष्यानें काय केलें हें सांगितलें; 'आज सुटी आहे,' यांत आज काय आहे हें सांगितलें 'वांसरें पळतात,' यांत वांसरें काय करितात हें आपण बोललों; अशा रितीनें या आपल्या प्रत्येक बोलण्यांत आपण कांहीं तरी म्हटलें आहे.

असें जें आपलें एकेक म्हणणें असतें, त्याला वाक्य असें म्हणावें.

यांतलें एकेक बोलणें नीट समजण्यास निदान दोन शब्द तरी पाहिजेत. नुसतें मांजर, मांजर, म्हटलें तर कांहीं समजावयाचें नाही. तसेंच पळतें म्हटलें तरीही कांहीं कळणार नाही. तर मांजर पळतें, असें जेव्हां बोलवें तेव्हां आपलें म्हणणें काय तें नीट कळेल.

तसच, ज शब्द बोलवयाचे ते परस्परांशीं नीट जुळून त्यांपासून थोडा तरी अर्थ पुरा झाला पाहिजे. ' आई बोलून—, ' हरी जातां—, ' पक्षी उडतांना—, ' असें म्हटलें तर तें जुळत नाही, व काहींच बोलणें पुरें झालें नाही.

तेव्हां यावरून कळून येईल, कीं वाक्य होण्यास निदान दोन तरी शब्द पाहिजेत, आणि त्यांचा परस्परांशीं नीट संबंध जुळून अर्थ पुरा झाला पाहिजे. त्याशिवाय आपण काय म्हणतो तें, म्हणजे आपल्या बोलण्याचा अर्थ लोकास कळावयाचा नाही.

धड्याच्या आरंभीं जीं वाक्ये आहेत, तीं नीट जुळलेलीं आहेत, व त्यांच्यावरून काहींतरी पुरा अर्थ कळतो.

बोलण्यामध्ये शब्दांचा परस्परांशीं नीट संबंध जुळून काहींतरी पुरा अर्थ झाला, म्हणजे त्या बोलण्यास वाक्य असें म्हणावें.

अभ्यास

१

(१) या धड्यावर मुलांना नम्र करावे; त्यांत मुख्यतः आपण बोलतो याचा हेतु काय असतो, आपलें बोलणें दुसऱ्यास कळावयासाठीं तें कसें असावें, तें बोलणें नीट कळलें केव्हां व नीट कळलें नाहीं केव्हां, इत्यादि गोष्टी विचारव्या.

(२) काहीं पुरीं वाक्ये व अर्थ नीट जुळलेला नाही असे काहीं शब्दसमूह वाचनाच्या पुस्तकांतून घेऊन, अमुक वाक्य आहे व अमुक वाक्य नाही, याचा त्रमजुत करून दाखी. अशा रितीनें वाक्य ओळखावयास शिकवावें.

धडा दुसरा.

वाक्याचे दोन भाग.

[पहिल्या धड्याच्या आरंभीचीं वाक्यें वाचावीं]. त्या प्रत्येक वाक्यात आपण कशाबद्दल तरी, काहींतरी सांगतो. उदाहरण,—‘गंगू बसते,’ यांत गंगू हिच्याबद्दल बसते असें सांगितलें; ‘गडी झाडतो,’ यांत, गडी याबद्दल आपण झाडतो असें बोललों; ‘ पाऊस पडतो,’ यात पाऊस याबद्दल पडतो असें म्हटलें, इत्यादि.

तेव्हां प्रत्येक वाक्याचे दोन भाग असतात. एकामध्ये पदार्थाचें नांव घेऊन तो पदार्थ आपल्या मनांत येईल असें केलेलें असतें; आणि दुसऱ्यामध्ये त्याविषयीं कांहीं तरी जें आपल्यास सांगावयाचें असतें तें सांगितलेलें असतें.

प्रत्येक वाक्यामध्ये असे दोन भाग असल्याखेरीज आपणास कांहीं बोलतां यावयाचें नाहीं. हे दोन भाग वाक्यामध्ये अगदीं अवश्य असले पाहिजेत.

प्रत्येक वाक्याचे दोन भाग असतात. एकावरून आपण कशाबद्दल बोलतो हें कळतें; आणि दुसऱ्यावरून आपण जें काय बोलतो तें कळतें.

अभ्यास

२

(१) वाचनाच्या पुस्तकांतून वाक्यें घेऊन, वाक्याचे दोन्ही भाग ओळखण्यास शिकवावे ‘ या वाक्यांत कशाबद्दल आपण बोललों ? ’ ‘ काय बोललों ? ’ असे प्रश्न करावे

(२) वाक्यांत ज्याबद्दल आपण बोलतो त्यास उद्देश्य व त्याविषयीं जें काय आपण बोलतो त्यास विधेय असे शब्द मुलांस

सांगावयाचे आहेत. परंतु ते शब्द कठीण असल्यामुळे पुढे मांगितले आहेत तूर्त 'कशाबद्दल बोलतो' आणि 'काय बोलतो ?' या दोन प्रश्नांनी काम होईल.

(३) उद्देश आणि विधेय हे शब्द केव्हां सांगावयाचे हें शिक्षकाच्या मजीवर आहे. आपल्या मुलांना ते कळतील असे वाटल्यास ते याच धड्यांतही पाहिजे तर सागावे.

धडा तिसरा.

नाम.

[पहिल्या धड्यांतील वाक्ये पहा]. या प्रत्येक वाक्यांतील पहिला शब्द माणसाचे, जनावराचे, प्राण्याचे अथवा एकाद्या पदार्थाचे किंवा कसलेतरी नांव आहे.

आपण बोलतो तेव्हा अशा रितीने कसलेतरी नांव घेऊन, मग त्याविषयी आपल्यास जें काय सांगावयाचें असेल तें सांगतो.

माणसें, जनावरे, आणि इतर वस्तू व पदार्थ, यांपैकी प्रत्येकास आपण काहीतरी म्हणतो; म्हणजे त्यास नांव दिलेले असते. या नावाला व्याकरणांत नाम असें म्हणतात.

पदार्थास अथवा वस्तूस जीं नावे दिलेलीं असतात, तीं जे पदार्थ आपल्यास दिसतात आणि आपल्यापुढे असतात, त्यांना दिलेलीं असतात, जे ऐकून ठाऊक असतात त्यांना असतात; जे दिसत नाहींत त्यांना असतात; तसेंच जे मागे कधीतरी पाहिलेले असतात, त्यांना असतात, आणि तीं नावे घेतलीं म्हणजे ते पदार्थ आपल्यास आठवतात. उदाहरणार्थ, पुस्तक, पाटी, कागद, खुर्ची, टेबल, शिक्षक, मुले, हे पदार्थ येथे आपल्यासमोर आहेत. मांजर, घोडा, डोंगर, कुत्रा, वाटी, पाट, दगड, हे आपण अगोदर पाहिलेले आहेत, आणि त्यांचें नाव ऐकिलें कीं ते आपल्यास आठवतात. मुंबई, काशी, लडन, कलकत्ता, सातवे एडवर्ड बादशाहा, शिवाजी, अकबर, दिल्ली,

हिमालयपर्वत, हीं आपणास ऐकून ठाऊक आहेत. राग, उंची, गोडी, पराक्रम, भीति, हीं आपल्या लक्षात येतात. कांहीं वस्तू आपल्यास ठाऊक नसल्या, तरी त्याचीं नांवे व त्याची माहिती सांगितली म्हणजे आपल्यास त्या ठाऊक होतात. उदाहरणार्थ, बर्फ पुष्कळास ठाऊक नसेल. पण फार थडी पडली म्हणजे पाणी तुपासारखें थिजतें, त्याला बर्फ म्हणतात, असें सांगितलें असतां तो पदार्थ त्याच्या नावावरून कल्पनेनें आपल्या ध्यानात राहतो.

तेव्हा आई, मूल, पक्षी, दगड, गगू, पाऊस, सूर्य, सरोवर, आवा, पिंपळ, चाफा, वाघ, सिंह, काठी, फळा, माजर, कुत्रा, राघू, माया, धाक, वासरू, बर्फ, हीं सर्व नामें होत.

टीप—येथें असें लक्षांत ठेवावें कीं, पदार्थास आपण जें काय म्हणतो तें नाम, तो पदार्थ नाम नव्हे उदाहरणार्थ—पाटी हा शब्द नाम, पाटी हा जो पदार्थ, तो नाम नव्हे.

नामांचीं उदाहरणें:—

(१) माणसांचीं नांवे—रामा, विठू, हरी, शिक्षक, विद्यार्थी, चाकर, राजा, प्रजा, मूल, बाई, पाटील, कुळकर्णी, इत्यादि.

(२) प्राण्यांचीं नांवे—वाघ, सिंह, डुकर, माजर, पोपट, मोर, सरड, घोडे, सर्प, विंचू, मासे, हरणें, घूस, मुगूस, मुंगी, माशी, कुले, इत्यादि.

(३) स्थळांचीं, गांवांचीं, देशांचीं नांवे,—पुणे, मुंबई, सुरत, पंजाब, इंग्लंड, गुजराथ, पंचवटी, पर्वती, बगाल, काश्मीर, सिंहगड, गणेश-खिंड, रत्नागिरी, कुलाबा, दादर, इत्यादि.

(४) झाडांचीं, फळांचीं, आणि इतर पदार्थांचीं नांवे—वड, पिंपळ, गुलाब, जाई, पाट, लेखणी, शाई, कागद, पान, पेरू, आवा, फणस, डालिंब, पाटी, बूक, केळे, नारळ, पेनसील, पुष्टिपत्र, कित्ता, वही, इत्यादि.

(५) दिसत नाहींत अशा गोष्टींचीं नांवे.—राग, मन, उंची, लोभ, भीति, धाक, आनंद, दुःख, गोडी, उन्हाळा, थडी, वारा, भूक, तहान, कळ, मार, इत्यादि.

याप्रमाणें ज्याला जें आपण म्हणतो तें त्याचें नांव; जेवढीं म्हणून नावें, त्यास व्याकरणात नामें असें म्हणतात.

व्याख्या—नाम म्हणजे पदार्थाचें नांव.

अभ्यास

३

१ पुढें सांगितल्याप्रमाणें तुम्हांस नावें आठवतील तीं पाटीवर लिहाः—

- (१) या सोलींतील दहा वस्तूंचीं नावें.
- (२) तुमच्या वर्गातील दहा मुलांचीं नावें.
- (३) खाण्याच्या दहा पदार्थांचीं नावें.
- (५) स्वयंपाकघरांतील दहा वस्तूंचीं नावें.
- (६) तुमच्या बापाच्या बसावयाच्या सोलींतील पांच वस्तूंचीं नावें.
- (७) तुम्हास माहीत आहेत अशा दहा शहरांचीं आणि गावांचीं नावें.
- (८) सर्व वारांचीं नावें.
- (९) मराठी व इंग्रजी महिन्यांचीं नावें.
- (१०) तुमच्या दोन सोबत्यांचीं नावें.
- (११) तुम्हीं ज्या चांगल्या चांगल्या वस्तू जमवून ठेविल्या असतील, त्यांतील दहा वस्तूंचीं नावें.
- (१२) तुम्हीं (मुलगे) कपडे वापरतां त्यांतल्या तीन कपड्यांचीं नावें.
- (१३) मुली कपडे वापरतात त्यांतल्या पांच कपड्यांचीं नावें.
- (१४) दहा पक्ष्यांचीं नावें
- (१५) चार पायांच्या जनावरांचीं दहा नावें.
- (१६) दहा झाडांचीं नावें.
- (१७) तुम्हीं सुतारांचीं हत्यारें पाहिलीं असतील त्यांतल्या पांच हत्यारांचीं नावें.

(१८) प्रत्येकानें आपल्या सर्व भावाचीं व बहिणींचीं नांवां लिहावीं

(१९) या गांवांतल्या पाच जागांचीं नांवां.

(२०) धरून शाळेंत घेतांना दिसलेल्या दहा वस्तूंचीं नांवां लिहा.

धडा चौथा.

क्रियापद.

—आई बोलते. मूल रांगते. पक्षी उडाला. पाऊस पडतो. सूर्य भावळला. पाणी सांडलें. मांजर चावेल.—यांत आई, मूल, पक्षी, पाऊस, सूर्य, पाणी, मांजर, हीं काय करितात हें सांगितलें. पक्षी उडाला, म्हणजे काय, तर आपण पक्षी असें ज्यास म्हणतो असा जो प्राणी, त्यानें उडून जाणें ही गोष्ट केली. पाऊस पडतो, म्हणजे ज्याला आपण पाऊस असें नांव देतो, तो पडण्याचें काम करितो. मांजर चावेल, म्हणजे मांजर नांवाचा प्राणी चावण्याचें काम करील.

टीप—ज्या पदार्थास जीव नाही असा पदार्थ खरोखरी काही करित नाही. पण आपण त्याविषयी बोलतांना तो काही करितो अशी कल्पना करितो. 'पाऊस पडतो' यात असेंच समजावयाचे.

तसेंच,—हरी रामाचा भाऊ होय. ईश्वर सर्वत्र आहे. आज सुटी होती. या वाक्यांत हरी, ईश्वर, सुटी, याच्याबद्दल होय, आहे, होती, असें सांगितलें. त्याचप्रमाणें,—[मीं] धडा केला. [हरीनें] पक्ष्यास धोंडा मारिला. [बापानें] मुलास गांवाला धाडलें. यांत केला, मारिला, धाडिलें, या शब्दांनीं त्या त्या पदार्थांना काय केलें हें सांगितलें.

तेव्हां पहिल्या धड्यामध्ये जीं वाक्ये आहेत त्यांतले दुसरे शब्द, आणि या धड्यांत जीं वाक्ये दिलीं आहेत, त्यांतले

तसले शब्द, यांच्यायोगानें त्या त्या पदार्थाच्या करण्याविषयीं, किंवा तो आहे, अथवा अमुक आहे, अशाविषयीं, किंवा त्याला कांहीं केलें अशाविषयीं आपण वोलतो. आहे, केलें, करणें, याना क्रिया असें म्हणतात, म्हणून अशा शब्दांना व्याकरणात क्रिया-पदें असें म्हणतात. [क्रिया म्हणजे करणी; पद म्हणजे शब्द; क्रियापद म्हणजे क्रिया दाखविणारा शब्द.]

ज्या शब्दानें पदार्थाचें असणें अथवा करणें याचा बोध होतो, त्यास क्रियापद असें म्हणावें.

अभ्यास

४

१ पहिल्या धड्यांतील वाक्यें, आणि वाचनाच्या धड्यांतील वाक्यें घेऊन, नामें व क्रियापदें ओळखण्यास मुलांना सांगावें.

२ शिक्षकानें आपण एकेक वाक्य वाचून, यांतलें नाम अथवा यांतलें क्रियापद पाटीवर अथवा फळ्यावर लिहा, असें मुलांस सांगून लिहून घ्यावें.

धडा पांचवा.

क्रियापदाचें कर्म

—हें माझे पुस्तक आहे. मूल बसतें. बाळ रांगतें. ईश्वर दयाळू आहे. —या वाक्यांत क्रियापदावरून आहे आणि करितो एवढेंच कळतें. म्हणजे या वाक्यांत पदार्थ दाखविणारा शब्द म्हणजे नाम आणि त्याविषयीं सांगणारा शब्द म्हणजे क्रियापद, एवढेंच आपणास हवे असतात. परंतु पुढील वाक्यें पहा—

रामा पुस्तक वाचितो. गोविंदा आपला धडा करील. गुराखी गाय बांधितो. पोपट पेरू खातो.

यांतील क्रियापदांचा अर्थ नुस्ता **करणे** असा नसून अमुक करणे असा आहे; व यांत काय करतो हे सांगावे लागते. तसेच मूल बसते. वाळ रांगते. वारा वाहतो. ईश्वर दयाळू आहे. —यांत नाम व क्रियापद एवढ्यावरून आपणास सर्व समजले. काय हे आणखी सांगावयास नको. पण दुसऱ्या वाक्यांत ‘रामा.....वाचितो,’ ‘गोविंदा.....करील,’ ‘पोपट.....खातो,’ असे नुसते म्हणून चालावयाचे नाही. तर वाचतो काय?—पुस्तक; बांधतो काय?—गाय; करील काय?—धडा; खातो काय?—पेरू; असे आणखी सांगावे लागते. अशा रितीने वाक्यामध्ये जे काय करावयाचे ते सांगितले असते, त्यास व्याकरणांत कर्म असे म्हणतात.

असे ज्या क्रियापदांवर सांगावे लागते, त्यास सकर्मक म्हणजे ज्यांना कर्म पाहिजे अशी क्रियापदे असे म्हणतात. आणि ज्या क्रियापदांवर असे सांगावे लागत नाही, त्यांना अकर्मक म्हणजे ज्यांना कर्म नको अशी क्रियापदे असे म्हणतात.

टीप—जो करितो त्याला दाखविणारा जो शब्द त्यास कर्ता असे म्हणतात हे यावरून उघडच झाले.

तेव्हा क्रियापदे दोन प्रकारची असतात.—सकर्मक आणि २ अकर्मक.

(१) ज्या क्रियापदांचा अर्थ ‘करणे’ असा असून त्यांच्याबरोबर अमुक करणे असे सांगावे लागते, तीं सकर्मक क्रियापदे.

(२) ज्या क्रियापदांचा अर्थ फक्त ‘असणे’ असा असतो, किंवा ‘करणे’ असा अर्थ असून ‘काय’ ते सांगावे लागत नाही, तीं अकर्मक क्रियापदे.

(३) क्रियापद सकर्मक असून, अमुक किंवा अमक्यास असे सांगणारा जो शब्द त्यास कर्म असे म्हणावे.

(४) जो क्रिया करितो, त्यास दाखविणारा जो शब्द त्यास कर्ता असें म्हणावें.

उदाहरणः—हरी चागळ आहे. झाड वाढतें. ऊन पडेल. बैल धांवतो. आम्हास काल रात्र झाली. म्हैस पाण्यात वसते. पक्षी उंच उडाला. माजर दूर पळालें. घोडा भरधाव चालतो.—यातलीं क्रियापदे अकर्मक आहेत. कारण त्यांमध्ये काय हें सांगण्याची गरज नाहीं. पण—हरी आपला धडा करितो. राघूनें पेरू खाछा तू पुस्तक देशील. पतोर्जीनीं उनाड पोरास मारिलें.—यातलीं क्रियापदे सकर्मक असून धडा, पेरू, पुस्तक, पोरांस, हीं कर्मे आहेत.

अभ्यास

१

(१) पुस्तकांतून वाक्यें घेऊन, अथवा फळ्यावर वाक्यें लिहून सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदे, कर्ता आणि कर्म, यांची ओळख मुलांस करून द्यावी

(२) पुढील वाक्यातलीं नामें म्हणजे कर्ता व कर्म, आणि क्रियापदे सांगाः—मुलगा पत्र वाचितो दुर्गा गार्णे म्हणते शिक्षक हरीला मारितो. मांजरे उदीर धरितात पक्षी उंच उडतात घोडे भरधाव चालतात ते मुलगे चालते झाले भाऊ पुस्तक वाचील. आवडी भात जेवते रामा आज आला भाऊला गार्णे आवडलें. पंतोजी मुलांस शिकवितो मुलें घरीं गेलीं घोडा खिंकळला शेतकऱ्यांनी जमीन नांगरिली पोपट शब्द बोलतो झाडें उंच वाढतात. न्याला मौज दिसली गाय दूध देते सोबती पुस्तक देईल

(३) या वाक्यात सकर्मक क्रियापदे कोणतीं, व अकर्मक कोणतीं तें सांगा

(४) पुढील वाक्यांत कर्मे घालून वाक्यें पुरी करा.—मी उद्यां पाहीन मुलगा फेंकितो दुकानदार विकतो शिपी शिबील हरिनें सांगितलें चाकर झाडितो गुरें खातात सूर्यपाडील बापानें दिलें तू मेजावर ठेव पोपट खातात. मांजर प्याले.

(५) पुढील वाक्यांतलीं सकर्मक क्रियापदे असतील, त्यांना कर्मे घालाः—मुलगे बांकावर बसतात. पक्षी झाडावरून उडाला. गाय देते चाकर आणतो. गाय हंबरली. गलबत पोचेल. शंकर सांगतो. शेतकरी पेरतील. देव सर्वांचें.. करितो. कोंबडा आरवला. चिमणी खिडकीतून उडते वानर चोरखाडतो. वाघ मारितो उनाड पेरें...खातात चांगल्या मुलांस...मिळते हरी पायांत...घालितो.

(६) सकर्मक क्रियापदे घालून पांच वाक्ये करा; आणि असकर्मक क्रियापदे घालून पांच वाक्ये करा.

धडा सहावा

नामावरून 'किती' हें कसे कळते.

मुलगा म्हणजे एक, मुलगे म्हणजे दोन किंवा अधिक; याचप्रमाणें फळ, फळे, घर, घरे, आंबा, आंबे; पाटी, पाट्या; वाघ (एक), वाघ (चार); एक लेखणी, तीन लेखण्या. तळे, तळीं; इत्यादि.

याप्रमाणें नामाच्या रूपावरून वस्तू किंवा पदार्थ किती आहेत हें कळते. केव्हां एकच वस्तू आहे कळते, केव्हां तशाच प्रकारच्या एकापेक्षां अधिक वस्तू आहेत असें कळते.

हें जें नामाच्या रूपावरून एक किंवा अधिक, म्हणजे किती असें कळते, त्यास वचन असें म्हणतात.

नामाच्या रूपावरून एक वस्तू आहे असें कळते तेव्हां तें नामाचें एकवचन; व एकापेक्षां जास्त वस्तू आहेत असें कळते तेव्हां तें अनेकवचन.

अनेकवचनास बहुवचन असेंही म्हणतात. कारण 'बहु' म्हणजे पुष्कळ. 'अनेक' म्हणजे एकाहून जास्त.

* एकादा शब्द अगोदरचा असतो, त्यांत काहीं फेरफार होऊन त्याचा नवीन शब्द बनतो; त्यास रूप असें म्हणतात.

कोणत्याही नामांचे एकवचन आहे कीं अनेकवचन आहे हे समजाण्यासाठी कित्ती ? असे विचारावे; एक असे उत्तर आले, तर एकवचन; एकाहून अधिक असे उत्तर आले तर अनेकवचन. उदाहरण—आंबा, कित्ती ?—एक; तेव्हा हे एकवचन. आंबे, कित्ती ?—दोन, चार, किंवा आठ; हे अनेकवचन. तसेच पुस्तक एकच असेल तर एकवचन, जास्त असतील तर पुस्तके असे अनेकवचन; इत्यादि. यावरून असेही दिसेल कीं, एकवचन असतां आंबा, पुस्तक, असे म्हटले, पण अनेकवचन असतां आंबे, पुस्तके, असे म्हटले. तेव्हा अनेकवचन झाले असतां ह्या शब्दांचीं रूपे निराळीं झालीं. पण खाब, वाघ, सुतार, यांचीं अनेकवचनें केळीं असतां त्यांचीं रूपे फिरत नाहीत.

टीप—यामुळे शिक्काने मुलांस सध्या एवढेच सांगावे, कीं अनेकवचन झाले असता काहीं शब्दाचे रूप फिरते, आणि काहींचे फिरत नाही.

अभ्यास

६

(१) पुढील शब्द नामांचीं एकवचनें आहेत. त्यांचीं अनेकवचनें सांगाः—मनुष्य, मुलगा, सुतार, घिसाडी, कुत्रा, (कुतरा), चेहरा, पात्र, मुलगी, मांजर, साखर, परात, नाडी, पलंग, पीस, दार, पुस्तक, लेखणी, भाऊ, मामा, आई, बहीण, कुत्रे, पाटी, चाकर, छडी, बकरा, मेंढा, टेबल, सोटा, पेटी, कागद, मुलगी.

(२) पुढील नामांत एकवचनीं कोणतीं व अनेकवचनीं कोणतीं व अनेकवचनीं रूप फिरत नाहीं अशीं कोणतीं हे सांगाः—थकरे, मेंढरुं, टेबले, खुर्च्या, पाट्या, बांक, टोपी, दैती, झाडे, कुत्री, धोतरे, पंचा, पळ्या, फळी, करडे, कोंकरे, कुमार, कागद, पत्रे, दिवा, वाटा, लेखण्या, कुत्रे, उदीर, कोल्ही, गुरे, शाळा, नदी, पायऱ्या.

(३) या नामांत ज्यांचीं एकवचनें असतील त्यांचीं अनेकवचनें करा, व अनेकवचनें असतील त्यांचीं एकवचनें करा.

धडा सातवा.

नामावरून पुरुष, स्त्री, हे कसे कळते.

मनुष्यांच्या नावांमध्ये व इतर प्राण्यांच्या नावांमध्ये कांहीं नामें पुरुषजातीचीं असतात, व कांहीं स्त्रीजातीचीं असतात. उदाहरणें—मुलगा, बाघ, कुत्रा, सुतार, बकरा, बैल, हीं पुरुषजातीचीं; व मुलगी, बाघीण, कुत्री, सुतारीण, शेळी, गाय, हीं स्त्रीजातीचीं.

जीं नामें पुरुषजातीचीं असतात, त्यांना पुल्लिंगी नामें म्हणतात, व स्त्रीजातीचीं असतात त्यांना स्त्रीलिंगी म्हणतात.

मनुष्यांचीं किंवा इतर प्राण्यांचीं नाहींत अशा नावांतलीं कांहीं पुरुषांच्या नावांसारखीं व कांहीं स्त्रियांच्या नावांसारखीं मानिलीं आहेत.

उदाहरणें:—पुरुषांच्या नावांसारखीं,—सोंटा, आंगरखा, खांब, राग, लोभ, फळा, खडू, खर्डा, ठोकळा, इत्यादि. स्त्रियांच्या नावांसारखीं:—काठी, चोळी, लेखणी, माती, बुद्धि, पाटी, वेगड, वही, दकत, इत्यादि.

मनुष्ये व इतर प्राणी यांमध्ये पुरुष व स्त्री अशा जाती आहेत; इतर पदार्थ म्हणजे ज्यांना जीव नाहीं असे पदार्थ (म्हणजे निर्जीव पदार्थ), यांत अशा जाती नाहींत; तरी त्या आहेत असें मानितात. उदा०—खांब, आंगरखा, सोंटा, ठोकळा, आरसा, इत्यादि नामें पुरुषजातीचीं व ओटी, टोपी, काठी, दौत, आरशी, इत्यादि नामें स्त्रीजातीचीं. आतां यांत आंगरखा पुरुष कसा व टोपी बायको कशी ? पण तसें समजण्याची चाल आहे. हे केवळ मानण्यावर आहे. याला काहीं कारण नाहीं. अशा प्रकारें नामाच्या रूपावरून पदार्थाची पुरुष किंवा स्त्री अशी जात समजते. यास नामाचें लिंग असें व्याकरणांत म्हणतात.

नाम हैं पुरुषजातीच्या किंवा स्त्रीजातीच्या माणसाचें, प्राण्याचें, किंवा पदार्थाचें आहे असें समजण्यासाठीं त्याचें जें रूप करितात, त्यास लिंग असें म्हणतात.

केव्हां नामावरून पुरुष किंवा स्त्री असा बोध होत नाही. असें असलें म्हणजे त्या नामाचें नपुंसकलिंग म्हणतात.

ज्या नामांवरून पुरुषजातीचा बोध होतो, तीं पुल्लिंगी नामें.

ज्या नामांवरून स्त्रीजातीचा बोध होतो, तीं स्त्रीलिंगी नामें.

ज्या नामांवरून पुरुष किंवा स्त्री असा कांहीं बोध होत नाही, तीं नपुंसकलिंगी नामें.

उदाहरणें—पुल्लिंगी—मुलगा, मनुष्य, पुरुष, खाव, आंगरखा, जोडा, तक्या, सोटा, बडगा, वाघ, सिंह, कोल्हा, विंचू, सर्प, बैल, मोर, हरीण, आवा, फणस, देव, साप, कागद, पेल, इत्यादि.

स्त्रीलिंगी—मुलगी, वायको, स्त्री, काठी, पगडी, चोळी, वहाण, गादी, वाघीण, सिंहीण, कोल्ही, नागीण, चिमणी, गाय, लांडोर, हरिणी, चिच, तगर, देवी, दौत, लेखणी, पुस्ती, खुर्ची, पडवी, काकडी, सुटी, पाटी, पेनशील, शाळा, इत्यादि.

नपुंसकलिंगी—मूल, मनुष्य, झाड, डगलें, जाजम, कुत्रें, जनावर, कणीस, भाडें, माजर, मेज, जाकीट, कोपर, कोंबडें, बस्कर, टेबल, बाक, पुस्तक, बूक, दार, घर, कपाट, कोंकरू, डोकें, इत्यादि.

मुलाना पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, पुरुषजात, स्त्रीजात, हे प्रकार समजावयास कठीण आहेत. तेव्हा त्यांना आरमीं असें शिकवावें, कीं ज्या नामाचे मागे ' तो ' असें घालिता येतें, तीं पुल्लिंगी, व ती, असें घालितां येतें, तीं स्त्रीलिंगी, आणि तें असें घालितां येतें तीं नपुंसकलिंगी. उदाहरणार्थ, तो घोडा, तो गांव, पुल्लिंगी; ती ओटी, ती पाटी, स्त्रीलिंगी; तें कुलें, तें घर, नपुंसकलिंगी, इत्यादि.

मुलांना नांवे ठाऊक नसलीं म्हणजे त्यांचे मागे तो, ती, तें यांतलें काय घालावें हें त्यांना सांगता येणार नाही. तेव्हा त्यास ही गोष्ट समजून सागावी.

अभ्यास.

७

(१) पुढें लिहिलेल्या शब्दांचीं लिंगें सांगाः—

मुलगा मूल पोर मुलगी. पुस्तक. आस्वल वाई. बुवा बैरागी. भाकर. पीठ तवाकू पिशवी. मध. घड्याळ छडी. राणी राजपुत्र. हरी विठोबा. दुर्गा. महाराज. वर्ग. हात. डोकें. बोट. भाऊ. आत. सासरा. भाटी. मादी गरूड. घर. खार घबड. सुरत. बडोदें. सातारा. मुबई पत्तोर्जा. सुटी दुकान जिन्नस पैसा. चाद काकी. मेंढी. धेनु गहू जोंधळा. वाजरी. पुत्र नवरी. उपाध्या करवली. नारळ. करवटी. चमचा बोंडलें अर्घ्या. ताम्हन. पळी. दावण. ओटा उबरा उंबरठा. कडी कोंच दप्तर. कवडी कवठ. आग. तारीख भोरीप. भीक गुंज गरज गवळण. पाडा बैल ब्राह्मण. विणा तबला मृदंग सतार. लोड. तक्या. पेटी. पेटारा. वाडा. वाडी वाडगें बखळ शेत नांगर कोळें कोळी. दोरा. सूर्य. अंगुस्तान. केळें. नांगर. पडवळ भेंडा काकडी. तरवार. सूत.

(२) मनुष्यजातीचीं, इतर प्राण्यांची व ज्यांना जीव नाही अशा वस्तूंची पांच पांच नांवे पुढें लिहिल्याप्रमाणें पाठीवर लिहा—

१. पुल्लिंगी, २ स्त्रीलिंगी. ३ नपुंसकलिंगी.

धडा आठवा.

—**—

विशेषणें.

—विठू शहाणा आहे; कुशी हट्टी नाही; झाड उंच आहे; पांढरें स्वच्छ धोतर आण; द्वाद मुलगा पळाला; चार माणसें दिसतात; दोन दिवस पाऊस पडला; लेखण्या तीन आहेत;—

या वाक्यांत शहाणा, हट्टी, उंच, पांढरें स्वच्छ, द्वाद, चार, दोन, तीन, या शब्दांनीं ते ज्या पदार्थांच्या नांवांबरोबर घातले आहेत, त्यांविषयीं ज्यास्त किंवा विशेष असें कांहीं सांगितलें.

अशा प्रकारचे जे शब्द असतात, त्यांवरून पदार्थांच्या नुसत्या नांवां जें कांहीं कळतें त्यापेक्षां विशेष म्हणजे कसा किंवा किती असें कांहीं तरी जास्त कळतें. उदाहरणार्थ घोडा म्हटलें म्हणजे कोणचा तरी घोडा. पण पांढरा घोडा म्हटलें म्हणजे विशेष प्रकारचा घोडा, अशी अर्थाची मर्यादा झाली. चार गृहस्थ म्हणजे गृहस्थ किती हें सांगितलें. अशा प्रकारच्या शब्दांस विशेषणें असें म्हणतात.

ज्या शब्दांवरून पदार्थांविद्दल 'कसा,' 'किती,' असें विशेष कांहीं कळतें, त्यास विशेषण असें म्हणतात.

उदाहरणार्थ, पुढील वाक्यातील जाड शब्द विशेषणें आहेत:—
कडक ऊन पडलें आहे. फार पाऊस पडला आतांची शांत वेळ आहे. चेंडू वाटोळा असतो. हुषार मुलगे धडा चांगला करितात. तिखट पदार्थ खाऊ नये. पाठी चौकोनी असते. त्यास चार मुलगे व तीन मुली आहेत. माझे दोन भाऊ काशीस असतात. तीन आंबे व चार पेरू असे दोन आप्यांत मिळाले. आमच्या वर्गांत वीस मुलें आहेत. काळी छत्री माझी आहे. विनूचा बाप फार रागीट आहे. इत्यादि.

विशेषण ज्या पदार्थांविद्दल विशेष कांहीं सांगतें, त्या पदार्थांच्या नांवास विशेष्य असें म्हणावें.

उदाहरण:—'हट्टी मुलगा,' यात मुलगा हें विशेष्य होय.

अभ्यास.

८

(१) पुढील वाक्यातील विशेषणें सांगा:—

हुषार मुलगा चांगलें पुस्तक वाचितो. तांबडी शार्ड वाईट, काळी

बरी. नवी लेखणी घेऊन जाड कागदावर चांगले स्पष्ट लिहा. जुनी लेखणी मोडकी आहे. यमुना धाकटी व मनी थोरली बहीण आहे. कृष्णासारखा गरीब व उद्योगी मुलगा कचित् सांपडेल. मी उंच, बळकट, व सुरेख असे पन्नास आरबी घोडे पाहिले माणसास दोन हात व दोन पाय असतात. पण घोड्याला चार पाय व वानरास चार हात असतात. कोळ्याला आठ पाय असतात. सिंह विक्राळ व मयंकर गर्जना करितो मोठा पाऊस पडून नदीचे पाणी लाल व गडूळ झाले. आज चांगला पाऊस पडला.

(२) पुढे नामें व विशेषणें दिली आहेत, तीं परस्परांशीं जुळतील अशीं घालून वाक्यें करा.

नामें—मुलगा. पुस्तक. गांव. शहर. लेखणी पेटी. शाई. आंचा. सुरी. कथील सोली घोडा. टोपी. बाग. शेत. दिवस. विद्यार्थी. आंगरखा. गोविंद बहीण. हपये पर्वत. शेर.

विशेषणें—पिकलेला थोरली. बडील. आरबी. हुषार. लहान. मनोरंजक मोटे मोठी. बारीक चपळ. काळी. लाल तीक्ष्ण. मऊ. सुंदर. पांढरा रुद्र चार. हिरवेगार. उंच. शंभर. पात्र.

धडा नववा.

—०—

सर्वनामें

भाषण बोलताना पदार्थाविद्दल नामाचा उपयोग करून बोलतो. प्रत्येक वाक्यांत मुख्य शब्द नाम असतो. परंतु आपल्यास जर एकाद्या पदार्थाविषयीं बरेचसे कांहीं बोलावयाचे असले, तर तेंच तेंच नाम फिरून फिरून आल्यानें तें वाक्य आपल्यास चांगले वाटत नाहीं. कारण तशा रितीनें तें लेंलें नाट दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ, पुढील वाक्य

“ हरीचा एक कुत्रा आहे. हरीला कुत्रा फार आवडतो. हरी कुत्र्याला बरोबर घेऊन नदीच्या वाळवंटावर जातो. तेथे कुत्र्याबरोबर खेळतो. हरी आणि हरीचा कुत्रा हे मित्र आहेत. हरी आणि हरीचा कुत्रा असे नेहमीं लाब फिरावयास जातात.”

या वाक्यांत हरी आणि कुत्रा हे शब्द फिरून फिरून आल्यामुळे वाक्य एकावयास नीट लागत नाही. आणि अर्था-मध्येही घोटाळा होतो. म्हणून ते असें बोलतात व लिहितात.—

“ हरीचा एक कुत्रा आहे. तो त्याला फार आवडतो. तो त्याला बरोबर घेऊन नदीच्या वाळवंटावर जातो. तेथे त्यास बरोबर घेऊन खेळतो. ते दोघे मित्र आहेत. ते दोघे नेहमीं लाब फिरावयास जातात.”

यांत हरी आणि कुत्रा या प्रत्येकाबद्दल तो हा शब्द आणि दोघांबद्दल ते हा शब्द वातला आहे. त्यामुळे दोन्ही नामांचा बोध होऊन वाक्यही नीट झाले.

असले शब्द आपल्या बोलण्यामध्ये पदार्थांच्या नांवांबद्दल म्हणजे नामांबद्दल येत असतात; त्यांना सर्वनामें असें म्हणतात.

हीं सर्वनामें अशीं आहेत:—बोलणारा स्वतांबद्दल मी असें म्हणतो बोलणारे पुष्कळजण असले म्हणजे ते स्वतांबद्दल आम्ही म्हणतात ज्याच्याजवळ बोलावयाचें त्याच्याबद्दल तूं हें सर्वनाम येतें; व ते पुष्कळजण असले म्हणजे तुम्ही असें घालितात. ज्याविषयी बोलावयाचें, तो जवळ असला, तर हा म्हणतात; दूर असला तर तो म्हणतात जो मनुष्य अगोदर ठाऊक असतो, त्याचा संबध दाखवून बोलावयाचें असलें तर जो म्हणतात कोणचा ? म्हणून विचारावयाचें असलें, तर कोण अथवा काय म्हणतात. तेव्हां ही सर्वनामें एकंदर—मी, तूं, तो, हा, जो, कोण, आणि काय अशीं सात आहेत.

मी आणि तूं हीं सर्वनामें पुं-प, स्त्री, कोणी असलें तरी मूळचीं आले तशींच घालतात. म्हणजे यांना लिंगाविषयीचा फरक होतों.

परंतु हा, जो, तो यांना फरक होतो; व यांना वचनेही होतात. सर्वनामांचीं लिंगांचीं व वचनांचीं रूपे अशीं होतात:—

सर्वनाम.	एकवचन.	अनेकवचन.
मी	मी	आम्ही
तूं	तूं	तुम्ही
तो	तो ती ते	ते त्या ती
हा	हा ही हें	हे ह्या, या हीं
जो	जो जी जें	जे ज्या जीं

कोण आणि काय याच्यासंबंधानें अशीं लिंगांचीं आणि वचनांचीं रूपे होत नाहीत.

आपल्यास एका नामाच्या जागीं दुसरे नाम घालूनहा वाळता येईल. पण त्या दोन्ही नामाचा एक अर्थ असेल तर तसें बोलतां येईल. तसेंच नामाच्या जागीं विशेषण घालूनही बोलतां येईल. पण विशेषण घातल्यानें आपल्यास सांगावयास नको असेल असें जास्त कांहीं सांगावें लागेल. याचें कारण नामें आणि विशेषणें यांना स्वतंत्र अर्थ असतो. सर्वनामाना स्वतांचा किंवा स्वतंत्र अर्थ नसतो. तर ज्या नामाबद्दल तीं घालावयाचीं, त्याचा अर्थ त्यांना तेवढ्यापुरता येतो. यामुळे सर्वनामें कोणत्याही नामाबद्दल घालितां येतात.

नामांबद्दल जे शब्द घालितात, आणि ज्यांस स्वतंत्र अर्थ नसतो, त्यांस सर्वनामें असें म्हणतात.

धडा दहावा.

—*—

सर्वनामं. [पुढें चालू].

सर्वनामं नामांद्दल येतात, असें सांगितलें. तेव्हां व्याकरणांत जशीं नामें तशींच सर्वनामं आहेत; म्हणजे नामांच्या योगानें जें काम होतें, तेंच सर्वनामांच्या योगानें होतें.

सर्वनामं वाक्यांत कर्त्याच्या व कर्माच्या जागीं येतात.

उदाहरणें—(१) सर्वनामं कर्त्याच्या जागीं असल्याचीं:—

मी आज येईन. तू उद्यां जा. तो बोलतो. जो करील तो भरिल. हे उद्या जाणार आहेत. ते मुलगे उशिरां शाळेंत येतात, त्यांना शिक्षा होते. त्या काय म्हणाल्या ? तुम्ही फळें आणा आणि जीं पिकलीं असतील तीं खा. कोण बोलला ? काय बोलला ? इ०.

(२) कर्माच्या जागीं असल्याचीं:—

यावा मल्ला-पाठवितोले, तुला-पाठविणार नाहीत. हा त्याला काय बोलला ? मीं हिला पाहिले नाहीं. ज्याला त्याला बोलवूं नको. इत्यादि.

टीप—हीं जीं कर्माचीं उदाहरणें दिली आहेत, त्यांवरून दिसून येईल, कीं कर्म असता सर्वनामाचें रूप मूळचें असतें. त्यापेक्षां निराळें होतें; उदा०—मी—मला; तूं—तुला, आम्ही—आम्हास, तो—त्याला, जो—ज्यास; इत्यादि. अशीं निराळीं रूपें कां होतात, हें पुढें समजेल.

अभ्यास.

९

(१) पुढल्या वाक्यांत रामा हरीशीं बोलत आहे, असें सम-

जून नामांचें टिकणीं जेथें सर्वनामें घालावयास पाहिजे असतील तेथें तीं घालाः—

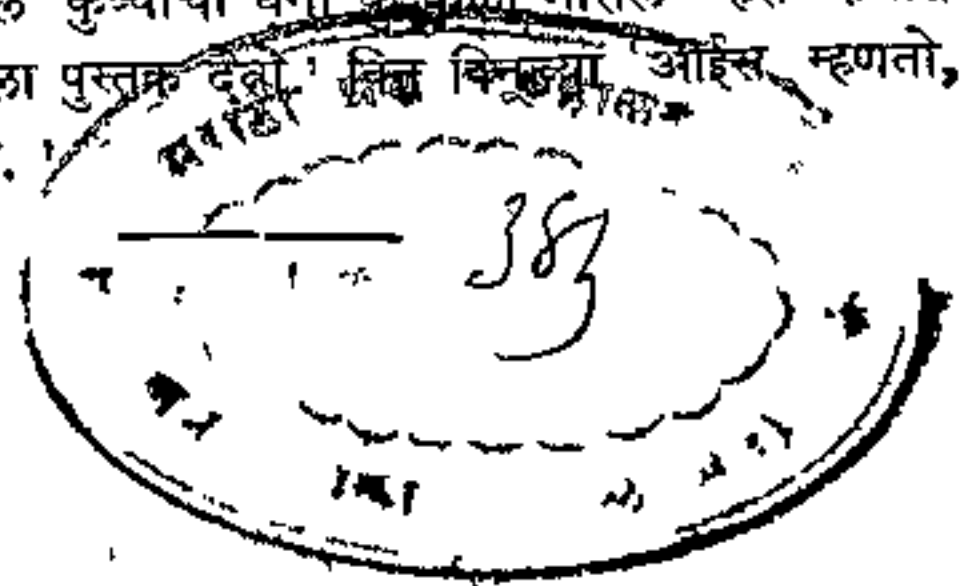
रामा हरीला बागेंत भेटेल रामा रामाच्या बापाला सांगेल. हरी रामाला मदत करितो. हरीचा बाप आला काय ? रामा हरीला एक पुस्तक देतो हरीचें पुस्तक रामाच्या रामालांत आहे हरीला खाऊ पाहिजे तर रामा देईल. रामाचा कुत्रा हरीच्या कुत्र्यासारखाच आहे

(२) पुढील वाक्यांत बोलणारा रामा, व ऐकणारा हरी असेंच धरून, सर्वनामें आहेत तेथें रामा व हरी हीं नामें घालून वाक्यें करा—

तू मला दिसतोस मी तुला पुस्तक देईन मी तुला आवडतों काय ? मी तुला आपलें पुस्तक देतो, तू आपलें मला दे तू माझ्या बापास पाहिलें काय ? तुझा व माझा भाऊ बरोबर आले

(३) पुढील वाक्यांत जेथें सर्वनामें पाहिजे असतील तेथें तीं घाला.

हरी हरीच्या हातावर मारितो. जगूला आनद झाला कारण जगूला बक्षीस मिळालें कुत्र्याचा धनी कुत्र्याला मारील हरी रामास म्हणतो, ' हरी रामाला पुस्तक देतो ' किंवा ' हरीला पुस्तक देतो ' म्हणतो, ' विनू रस्त्यांत पडला. '

* हीं वाक्यें अशीं करावीं—(१) मी तुला बागेंत भेटेन. मी आपल्या बापाला सांगेन;—इत्यादि. (२) हरी रामाला दिसतो. रामा हरीला पुस्तक देईल;—इत्यादि. (३) हरी आपल्या हातावर मारितो. जगूला आनद झाला; कारण त्यास;—इत्यादि. अशा नव्हेंने पुढील प्रश्नांमधलीं हीं वाक्यें करून घ्यावीं.

धडा अकरावा.

अव्यय.

येथपर्यंत नामें, क्रियापदें, विशेषणें आणि सर्वनामें असे चार प्रकारचे शब्द सांगितले. परंतु मुलांना पुस्तक वाचत असतां आणखीही कित्येक शब्द येतात. उदाहरणार्थ, पुढील वाक्यें पहा—

काल रामा आपल्या सोबत्यांबरोबर शहराबाहेर बागेमध्ये खेळावयास गेला होता. रामा उशीरां घरीं आला म्हणून त्याचा बाप त्याच्या-वर रागें भरला; आणि म्हणाला की तुला याबद्दल मी देऊ केलेला खाऊ मुळींच देणार नाही. पण नम्रते-पुढें रागाचें चालत नाही. रामा जेव्हा गरीबीनें बोलू लागला तेव्हां बापाचा राग लगेच शांत झाला. मग बापानें त्यास बाहेर मित्रा-कडे जाण्यास परवानगी दिली. आहाहा, हवा कशी गार आहे ! तू अथवा तुझा भाऊ, कोणीही आला तरी चालेल. अरे मुला, ~~लौकिक इच्छे ने.~~

या वाक्यांत जाड अक्षरांनीं लिहिलेले शब्द, हे नामें क्रियापदें, विशेषणें किंवा सर्वनामें नव्हत. तसेंच या शब्दां-वरून लिंग, वचन, असलेही कांहीं कळत नाही; पण वाक्याचा अर्थ कमजास्त करण्यासाठीं त्यांचा उपयोग होतो.

ज्या शब्दांवरून, पदार्थ, लिंग, वचन इत्यादि कांहीं कळत नाही, परंतु जे वाक्यांत अर्थ कमजास्त करण्या-साठीं उपयोगीं पडतात त्यांस अव्ययें असें म्हणतात.

अभ्यास.

१०

१ पुढील वाक्यांतलीं अव्ययें सांगाः—

घोडा आणि गाढव. घरापुढें कचरा पडला. त्या मुलाच्या ठायीं

नम्रता आहे. अहाहा, काय चांगला हा बाग आहे। घोडा सटदिशीं निसटला भले, शहाणे आहां तुम्ही ! पूर्वी चोऱ्या फार होत असत. तुला सांगतो कीं असें पुन्हा करूं नको ती घांट लहान पण तिचा आवाज मोठ्यानें होतो खुर्चीवर वैसे पुण्यापर्यंत बातमी आली. उद्यां विष्णू येईल. तो काल आला. रामा आम्हांस काचित् भेटतो आळशी लोक दारोदार भटकतात. हरी सावकाश व मोठ्यानें वाचतो.

धडा बारावा.

शब्द आणि त्यांच्या जाती.

मागील सर्व धड्यांवरून कळून आलेच असेल, कीं आपण आपल्या मनांतलें दुसऱ्यास समजावितों तें शब्द बोलून समजावितों. हें जें आपलें बोलणें त्याला भाषा असें म्हणतात. आपल्यास जें बोलावयाचें असतें तें बोलावयास शब्द पाहिजे असतात.

उदाहरणार्थ, तो, हा, व आणि, घर, रामा, पवत, हिमालय, ये, जा, कर, बैल, गेला, सांगेन, चांगला, उच, हुषार, मी, तुम्ही, मग, तेव्हा, इत्यादि हे शब्द आहेत. कारण यावरून काहीं तरी कळतें; म्हणजे यांना अर्थ आहे. आता 'क म न स वि ना पा ' ' भरामा ' अशीं अक्षरे एके जागीं आलीं. परंतु त्यांवरून काहीं कळत नाही, म्हणून ते शब्द नव्हत. कारण यांना अर्थ नाही.

एक अक्षर अथवा अधिक अक्षरांचा समुदाय याला कांहीं अर्थ असला, म्हणजे त्यास शब्द असें म्हणावें.

नामें, क्रियापदें, विशेषणें, सर्वनामें आणि अव्ययें असे पांच प्रकारचे शब्द असतात; म्हणजे शब्दांच्या पांच जाती आहेत — १ नामें, २ क्रियापदें; ३ विशेषणें; ४ सर्वनामें; आणि ५ अव्ययें.

अभ्यास.

११

(१) वाचनाचा धडा घेऊन, त्यांतील एकेक शब्दाची जात विचारावी

(२) वाचनाच्या धड्यांतील शब्द फळ्यावर किंवा स्लेटीवर लिहावयास सांगून ते नामें, क्रियापदें, विशेषणें, अशा रितीनें मुलांकडून निवडून काढवावें.

धडा तारावा.

**

वाक्याच्या दोन भागांविषयीं.

पुढील वाक्यें वाचावीं:—

(१) पक्षी । उडाला.

(२) मोठा पक्षी । उंच उडाला.

(३) मोठा पांढरा पक्षी । वर उंच उडाला.

(४) मोठा पांढरा चपळ पक्षी । वर त्वरेनें उंच उडाला.

या प्रत्येक वाक्यात पक्षी याविषयीं उडाला हें सांगितलें आहे. पण दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या वाक्यांत पक्षी आणि उडाला असे जे वाक्याचे दोन भाग, त्या प्रत्येकाविषयीं जास्त कांहीं सांगितलें आहे.

वाक्याचा पहिला भाग ज्याविषयीं बोलावयाचें तें आणि दुसरा भाग जें बोलावयाचें तें, असे असतात. ज्याविषयीं बोलावयाचें त्याला उद्देशून आपण बोलतो, म्हणून त्यास उद्देश्य असे म्हणावें.

उद्देश्याविषयीं जें काय आपण बोलतो, त्यास विधेय असे म्हणावें.

पहिल्या वाक्यांत उद्देश्य आणि विधेय यांमध्ये एकेकच शब्द आहे.

उद्देश्याचा एकच शब्द असतो तेव्हा तो नाम अथवा त्याच्या जागीं घातलेलें विशेषण किंवा सर्वनाम असतो. उदाहरणें:—

नाम—‘ पक्षी उडाला. ’

विशेषण—‘ चांगले खरें वोलतात. ’

सर्वनाम—‘ तो आला. ’

विधेयाचा एकच शब्द असतो तेव्हां तो क्रियापद असतो. उदा०—‘ पक्षी उडतात. ’

उद्देश्यामध्ये नाम हा मुख्य शब्द असतो, आणि विधेयामध्ये क्रियापद मुख्य असते. वर दिलेलीं जीं वाक्ये आहेत त्यांत दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या वाक्यात नामाबरोबर जास्त शब्द घालून उद्देश्य तयार केले आहे; आणि क्रियापदाबरोबर जास्त शब्द घालून विधेय तयार केले आहे. तेव्हा उद्देश्य साधे असतें आणि विधेयही साधे असतें, अथवा, दुसरे शब्द घालून तीं दोन्ही वाढविलीं असतात; म्हणजे त्याचा विस्तार झालेला असतो. असा विस्तार झाला तरी वाक्याचे भाग दोनच असतात.

नुस्तें नाम, अथवा तें आणि त्याच्याबरोबर येणारे शब्द मिळून उद्देश्य होतें; आणि नुस्तें क्रियापद अथवा तें आणि त्याच्याबरोबर येणारे शब्द, मिळून विधेय होतें.

धडा चौदावा.

शब्दांचा परस्पर-संबंध.

वाक्यांतले मुख्य शब्द नाम व क्रियापद हे होत. त्यां-
शिवाय वाक्य व्हावयाचें नाहीं. नाम गळलें तरी चालणार नाहीं.

* नाम असें म्हटलें यावरून नाम, सर्वनाम अथवा विशेषण, असें समजावें.

क्रियापद गळले तरीही चालणार नाही. बाकीचे जे शब्द ते या दोन शब्दांपैकी कोणत्या तरी शब्दाबरोबर असतात. नाम व क्रियापद यांशिवाय वाक्यांत दुसरे शब्द नसले तरी अडचण पडणार नाही. असले तर अर्थ जास्त होईल.

विशेषण नामाबरोबर येते, कर्म क्रियापदाबरोबर येते व अव्ययांपैकी पुष्कळ क्रियापदाबरोबरच येतात. उदाहरणार्थ पुढील वाक्य पहा:—' हा गरीब आंधळा माणूस दररोज भिक्षा मागतो, ' या वाक्यांत मुख्य शब्द माणूस हे नाम आहे. दुसरा शब्द मागतो हे क्रियापद; हा, गरीब, आंधळा, हे शब्द नामाबरोबर येतात; व दररोज हे अव्यय, व भिक्षा हे कर्म हीं क्रियापदाबरोबर येतात.

तेव्हां वाक्यात कोणताही शब्द उगाच यावयाचा नाही. प्रत्येक शब्द नाम किंवा क्रियापद, यांपैकी कशाबरोबर तरी बोलण्याचा पाहिजे.

आतां उदाहरणार्थ आणखी वाक्ये घेऊं:—

(१) “ गोविंदरावांचा, धाकटा व हुशार मुलगा लौकर उठून शाळेस जातो. ”

या वाक्यांत गोविंदरावांचा, धाकटा, हुशार, हे शब्द मुलगा या नामाबरोबर येतात, व लौकर, उठून, आणि शाळेस, हे जातो या क्रियापदाबरोबर आले आहेत.

(२) “ तो चपळ घोडा रस्त्यांतून वान्यासारखा फार जलद पळत गेला. ”

या वाक्यांत घोडा या नामाबरोबर तो व चपळ हे शब्द येतात, व गेला या क्रियापदाबरोबर रस्त्यांतून, वान्यासारखा, फार जलद व पळत हे शब्द येतात.

उद्देश्य म्हणजे मुख्य नाम, आणि त्याबरोबर येणारे शब्द, यांस

वाक्याचें उद्देश्यांग असें म्हणावें; आणि विधेय म्हणजे क्रियापद, आणि त्याच्याबरोबर येणारे शब्द, यास विधेयांग असें म्हणावें.

तेव्हा वाक्याचे जे मुख्य दोन भाग त्यांस उद्देश्यांग आणि विधेयांग अशीं नावें आहेत.

या गोष्टी नीट कळण्यासाठीं मुलांनीं पुढें दिल्याप्रमाणें कोष्टकें तयार करावीं:—

पहिले वाक्य:—“हा गरीब आंधळा माणूस दररोज रस्त्यांत भिक्षा मागतो ”

उद्देश्यांग		विधेयांग	
उद्देश्य	उद्देश्याबरोबरचे शब्द	विधेय	विधेयाबरोबरचे शब्द
माणूस	१ हा २ गरीब ३ आंधळा	मागतो	१ भिक्षा २ दररोज ३ रस्त्यांत

दुसरें वाक्य:—“गोविंदरावांचा धाकटा हुषार मुलगा लौकर उठून शालेस जातो ”

उद्देश्यांग		विधेयांग	
उद्देश्य	उद्देश्याबरोबरचे शब्द	विधेय	विधेयाबरोबरचे शब्द
मुलगा	१ गोविंदरावांचा २ धाकटा ३ हुषार	जातो	१ लौकर उठून २ शालेस

तिसरें वाक्य:—“तो चपळ घोडा रस्त्यांतून फार जलद पळत गेला. ”

उद्देश्यांग		विधेयांग	
उद्देश्य	उद्देश्याचरोवरचे शब्द	विधेय	विधेयाचरोवरचे शब्द
घोडा	१ तो २ चपळ	गेल	१ रस्त्यांतून २ फार जलद ३ पळत

काहीं शब्दाचा संबंध परस्परांशीच असतो. उदाहरणः—‘लौकर उटून’ आणि ‘फार जलद’ यांत लौकर व फार यांचा संबंध अनुक्रमे उटून व जलद याकडे आहे

वाक्यांतील शब्दाचा संबंध पुढील रितीनेही दाखवितां येईलः—
वाक्यः—“पोष्टाचा म्हातारा शिपाई पत्रे घेऊन थोर, त्या रस्त्यावरून हळू हळू आला ”

उद्देश्यांग	विधेयांग
१ पोष्टाचा २ म्हातारा ३ शिपाई (उद्देश्य)	४ हळू हळू ५ आला (विधेय) ६ थोरल्या रस्त्यावरून ७ पत्रे घेऊन

अभ्यास

१२

शिक्षकांनी तोंडची व वाचनाच्या पुस्तकांतील वाक्ये घेऊन उद्देश्य व विधेय यांबद्दल प्रश्न विचारावे, आणि अशा प्रकारे निरनिराळ्या रितीने फळ्यावर व पाटीवर मुलांकडून उत्तरे लिहून घ्यावी; व आपण फळ्यावर वाक्ये लिहून व मुलांस प्रश्न विचारून त्यांकडून या गोष्टी सांगू वाक्या. तसेच या धर्जात दाखविल्याप्रमाणे फळ्यावर कोष्टके तयार करावी.

धडा पंधरावा

—*—

पाठ करावयाच्या व्याख्या.

१. आपल्या मनांतलें दुसऱ्यास समजण्याकरितां आपण बोलतो. या बोलण्यास भाषा असें म्हणतात.

२. भाषा शब्दांची झालेली असते. एक अक्षर अथवा अधिक अक्षरांचा समुदाय, यावरून कांहीं अर्थ समजला म्हणजे त्यास शब्द असें म्हणावें.

३. शब्द पांच प्रकारचे आहेत—नाम, क्रियापद, विशेषण, सर्वनाम आणि अव्यय.

४. नाम म्हणजे पदार्थाचे नांव.

५. बोलण्यामध्ये शब्दांचा नीट संबंध जुळून कांहीं तरी अर्थ समजला, म्हणजे त्या शब्दांस वाक्य असें म्हणतात.

६. वाक्यामध्ये ज्या कशाविषयी आपण बोलतो त्यास उद्देश्य असें म्हणावें; आणि त्याविषयी जें काय आपण बोलतो त्यास विधेय असें म्हणावें.

७. ज्या शब्दानें पदार्थाचे असणें किंवा करणें याचा बोध होतो त्यास क्रियापद असें म्हणतात.

८. क्रियापद दोन प्रकारची असतात:—(१) अकर्मक आणि (२) सकर्मक.

९. ज्या क्रियापदाचा अर्थ फक्त असतो असा असतो, अथवा करितो असा अर्थ असून काय तें सांगावें लागत नाहीं, तें अकर्मक क्रियापद.

१०. ज्या क्रियापदाचा अर्थ करणें असा असून त्याच्या बरोबर अमूक करितो असें सांगावें लागतें, तें सकर्मक क्रियापद.

११. क्रियापद सकर्मक असतां अमक किंवा अमक्यास असे सांगणारा जो शब्द, त्यास कर्म असे म्हणावे.

१२. क्रिया करणारास दाखविणारा जो शब्द त्यास कर्ता असे म्हणावे.

१३. नाम हे पुरुषजातीच्या किंवा स्त्रीजातीच्या माणसाचे प्राण्याचे अथवा पदार्थाचे आहे असे समजण्यासाठी त्याचे जे रूप करितात त्यास लिंग असे म्हणतात.

१४. ज्या नामाच्या रूपावरून पुरुषजातीचा बोध होतो ते पुल्लिंगी ; स्त्रीजातीचा बोध होतो, ते स्त्रीलिंगी. आणि ज्याच्यावरून दोन्ही जातींचा बोध होत नाही ते नपुंसकलिंगी.

१५. नामाच्या रूपावरून किती अशी संख्या कळते, त्यास वचन असे म्हणावे.

१६. नामाच्या रूपावरून एक वस्तू आहे असे कळते, तेव्हा ते एकवचन, आणि अधिक वस्तू आहेत असे कळते, तेव्हा ते अनेकवचन.

१७. ज्या शब्दाच्या योगाने पदार्थाबद्दल कसा, किती, असे विशेष काही कळते, त्यास विशेषण असे म्हणतात.

१८. विशेषणावरून ज्याबद्दल विशेष काही कळते, त्याचा दर्शक जो शब्द त्यास विशेष्य असे म्हणावे.

१९. नामांबद्दल जे शब्द वालितात आणि ज्यांस स्वतंत्र अर्थ नसतो, त्यांस सर्वनामे असे म्हणतात.

२०. ज्या शब्दांवरून पदार्थ, लिंग, वचन इत्यादि काही कळत नाही, परंतु जे वाक्यांत अर्थ कमजास्त करण्यासाठी उपयोगी पडतात त्यांस अव्यये असे म्हणतात.

भाग दुसरा.

धडा पहिला.

वर्ण.

भाषा अक्षरांनी लिहितात. त्यांना वर्ण असें व्याकरणांत म्हणतात. हे जे वर्ण, त्यांपैकी कांहींचा आपणास स्पष्टपणे उच्चार करितां येतो, व कांहींचा उच्चार करण्यासाठीं ज्यांचा उच्चार स्पष्ट होतो, अशा दुसऱ्या वर्णांचें साहाय्य घ्यावें लागतें. उदाहरणार्थ क असें म्हणूं लागलें असतां क् यापासून आरंभ होऊन शेवटीं आपल्यास अ ऐकूं येतो. यावरून अ-बरोबर क आपल्या तोंडांतून बाहेर आला. नुसता क याचा उच्चार आपल्यास मनांतल्या मनांत कळतो पण क, का, की, कु, के, असें कांहीं तरी म्हणावें, तेव्हां त्याचा ध्वनि किंवा अवाज तोंडाबाहेर येतो. यावरून क हें अक्षर व अ, आ, ई, ऊ, ए, हीं जीं अक्षरें क यांत मिळाली आहेत, हीं निर-निराळ्या प्रकारचीं आहेत.

क यास आपोआप होणारा म्हणजे स्वतंत्र असा उच्चार नाही. पण अ इत्यादि यांस तो आहे. पहिल्या प्रकारच्या वर्णांस व्यंजनें असें म्हणतात, व दुसऱ्या प्रकारच्यास स्वर असें म्हणतात.

ज्या वर्णांचा उच्चार स्वतां पूर्ण असतो ते स्वर.

ज्या वर्णांचा उच्चार पूर्ण होण्यास स्वरांचे साहाय्य लागतें त्यांला व्यंजनें असें म्हणतात.

अ, इ, उ, ऋ, लृ, असे मुख्य पाच स्वर आहेत. यांचाच दुप्पट उच्चार केला. म्हणजे आ, ई, ऊ, ऋ, लृ, असे स्वर होतात; म्हणजे दोन अ मिळून आ, दोन इ मिळून ई इत्यादि. पहिल्यांना

ऋस्वस्वर व दुसऱ्यांना दीर्घस्वर असें म्हणतात. निरनिराळ्या जातीचे स्वरही एकात एक मिळतात; उदाहरणार्थ अ किंवा आ यात इ किंवा ई मिळून ए स्वर होतो; त्यांत उ ऊ मिळून ओ होतो. हे ए व ओ स्वर पुनः अ यात मिळून अनुक्रमें ऐ व औ हे स्वर होतात. हे जे मिसळीचे स्वर, यांना संयुक्तस्वर असें म्हणतात. तेव्हां एकदर स्वर चौदा आहेत ते असेः—

ऋस्व स्वर—अ, इ, उ, ऋ, लृ.

दीर्घ स्वर—आ, ई, ऊ, ऋ, लृ.

संयुक्त स्वर—ए, ऐ, ओ, औ.

टीप—संयुक्त स्वर हे दीर्घ स्वरच आहेत.

व्यंजनें चौतीस आहेत तीं अशीः—

क-वर्ग—क्, ख, ग्, घ, ङ्.

च-वर्ग—च्, छ, ज्, झ, ञ्.

ट-वर्ग—ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्.

त-वर्ग—त्, थ्, द्, ध्, न्.

प-वर्ग—प्, फ्, ब्, भ्, म्.

अर्धस्वर—य्, र्, ल्, व्.

उष्म किंवा सकाराचे वर्ण—स्, श्, ष्.

तसेच ह् आणि ल्ह, मिळून चौतीस.

च-वर्गांतले वर्ण च्, ज्, झ्, यांचा उच्चार दोन प्रकारचा करितात; उदाहरणार्थ चमत्कार, जन्म, यात एक प्रकारचा उच्चार आहे, व चांदणे, जांच, झारी, साज्, यात दुसऱ्या प्रकारचा आहे. पहिल्या प्रकारचा उच्चार हा संस्कृत भाषेतला आहे. संस्कृत भाषेतले शब्द मराठी भाषेत आले, तर त्यात व कित्येक मराठी शब्दांतही तसा उच्चार करितात. दुसऱ्या प्रकारचा उच्चार फक्त मराठी शब्दांतच होतो.

वर जीं स्वर व व्यंजनें सांगितलीं, त्यांशिवाय अनुस्वार व विसर्ग असे दोन विशेष प्रकार आहेत. अनुस्वार म्हणजे अक्षरावर एक टिंब देतात व मग तेथें नाकांतून उच्चार करितात तो. जसें,—

घंटा, शंख, तटा, यात आहेत त्याप्रमाणे. विसर्ग म्हणजे अक्ष-
रापुढे (:) अशीं दोन टिब्रे देऊन स किंवा ह- सारखा उच्चार
कारितात, जसे,—अधःपतन, निःश्वास, निःसार, छीः, थुः, अ,
इत्यादि.

टीप—अनुस्वार आणि विसर्ग यांबद्दलची ज्यास्त माहिती पुढे होईल
केव्हां एकापेक्षा अधिक व्यंजनं एकत्र येऊन त्यात स्वर मिळ-
तो. यांस संयुक्त व्यंजनं किंवा जोडाक्षरं असें म्हणतात. उदाह-
रणे—(क्+प्+अ) क्ष, (ज्+ञ्+अ) झ, क्त, प्र, र्ग, ष्ट, स्त,
स्त, प्र, त्र, इत्यादि, हीं जोडाक्षरं आहेत.

घडा दुसरा.

—**—

संधीविषयीं.

संस्कृत भाषेत असा नियम आहे कीं दोन स्वर अथवा
दोन व्यंजनं जवळ आलीं असतां तीं एकत्र एक मिळून जावीं;
अथवा पुढल्यांत किंवा मागल्यात कांहीं फेरफार व्हावा. असें
होण्याचें कारण उच्चार करण्यास सोपें पडावें हें आहे. उदाह-
रणार्थ, राम—आश्रय असें जर म्हणावयाचें आहे, तर उ-
च्चार चटकन करण्यास म यांतील अ आणि आश्रय यांतील
आरंभीचा आ हे एकत्र मिळाले तर बरे. यासाठीं रामाश्रय
असें एकदम म्हणण्याची चाल पडली. याप्रमाणें मराठी शब्दांत
ही कारितात; जसें, खिडकी—आंत याबद्दल खिडकींत, बरे
—असें याबद्दल बरेसें, घोडा+याने=घोड्यानें; इत्यादि. या
प्रकारास संधि असें म्हणतात.

दोन वर्ण एकत्र आले असतां दोहोंबद्दल एक वर्ण
कारितात अथवा दोहोंबद्दल तिसराच वर्ण घालितात.
किंवा दोहोंपैकीं एक ठेवून दुसरा गाळितात; या फेर-
फारास संधि असें म्हणतात.

स्वरांचा जो संधि तो स्वरसंधि आणि व्यंजनांचा जो संधि तो व्यंजनसंधि.

हे संधि पुष्कळ प्रकारचे आहेत. त्यांतले मुख्य तेवढे येथे सांगतां.

स्वरसंधि—(१) ऋह्रस्व किंवा दीर्घ अ, इ, उ आणि ऋ यांच्यापुढे तोच ऋह्रस्व किंवा दीर्घ स्वर आला, तर दोर्होमिळून तोच दीर्घ स्वर होतो; उदा०—

राम + आश्रय = रामाश्रय
नृप + आज्ञा = नृपाज्ञा
भाषा + अंतर = भाषांतर

हरि + इच्छा = हरीच्छा
गुरु + उपकार = गुरूपकार
पितृ + ऋण = पितृण

(२) अ आणि आ यांच्यापुढे निराळे स्वर आले तर त्याचे संधि असे होतात—

स्वर	संधि	उदाहरणें
अ आ, + इ, ई	ए	गजेंद्र, रमेश, रामेश्वर, मुखेंद्र, सुरेश्वर.
अ, आ + उ, ऊ		
अ, आ + ए, ऐ	ओ	सूर्योदय, गंगोदक, परोपकार, शीतोष्ण.
अ, आ + ए, ऐ	ऐ	एकैक, सर्वथैव.
अ, आ + ओ, औ	औ	जलौघ, गगौघ.

(३) ऋह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, यांच्यापुढे कोण-
च्याही निराळ्या जातीचा स्वर आला असता त्याच्याबद्दल
अनुक्रमे य्, व्, आणि र् होऊन मग तो स्वर यांत मिळतो;
उदा०—

प्रीति + अर्थ = प्रीत्य् + अर्थ = प्रीत्यर्थ
 भी + आवें = भ्य् + आवें = भ्यावें
 सासू + आनीं = सास्व् + आनीं = सास्वानीं
 पितृ + आज्ञा = पित्र् + आज्ञा = पित्ताज्ञा

(४) विभक्तींचे आणि इतर प्रत्यय लागतांना दोन स्वर जवळ आले असतां पुष्कळदां पूर्वीचा स्वर राहून पुढील नाहींसा होतो; अथवा पहिला स्वर नाहींसा होऊन पुढला राहातो; याचीं उदाहरणें; पहिला प्रकार:—

खिडकी + आंतून = खिडकींतून	सेवे + आंत = सेवेत
केलें + असें = केलेंसें	किती + एक = कितीक

दुसरा प्रकार:—

कर + जन = करून	घर + ईं = घरीं
पाखरू + ऐं = पाखरें	जन + ऐं = जनें

व्यंजनसंधि:—हे संधि कठीण आहेत, यामुळें ते एव्हाच मुलांना समजण्यासारखे नाहींत. यासाठीं त्यांचीं कांहीं मुख्य मुख्य उदाहरणें येथें देतो:—

सरिद् + प्रवाह = सरिप्रवाह	पट् + रिपु = षड्रिपु
ककुभ् + प्रांत = ककुप्रांत	अप् + द = अब्द
वाच् + वर = वाक्वर	वाक् + मय = वाङ्मय
तत् + आश्रय = तदाश्रय	षट् + मास = षण्मास

टीप—चारासड्या हे व्यंजनसंधिच आहेत, हीं गोष्ट मुलांना सम-
 जून सांगावी.

सूचना—पहिले दोन धडे पुस्तकरचनेच्या सोयीसाठीं येथें दिले आहेत. ते, योग्य वाटेल तेव्हा शिकवावे.

धडा तिसरा.

—:~:—

नामांच्या जाती.

मनुष्य—म्हणजे एक प्रकारचा प्राणी.

आंबा—म्हणजे एक प्रकारचे फळ.

डोंगर—फार उंच अशी जागा.

गांव—जेथे माणसे घरे बांधून राहातात असे ठिकाण.

पाटी—ज्याच्यावर लिहितात असा दगडाचा केलेला फळी-सारखा पदार्थ.

मनुष्य हे नाव आपण आपल्यासारख्या प्राण्यास देतो. अमुक एक तऱ्हेचा प्राणी ज्यास दोन हात, दोन पाय असतात, जो उभा चालतो, जो बोलतो, तो मनुष्य. मनुष्या-मनुष्यातही फरक असतो, पण बहुतेक गोष्टी सर्वांच्या सारख्याच असतात.

आंबा हे फळाचे नाव तशाच प्रकारचे आहे. कलमी आंबा, अपूस आंबा, पायरी आंबा, शेंदऱ्या, खोबऱ्या, असे निरनिराळे आंबे असतात. पण जितके म्हणून आंबे तेवढ्यां-मध्ये कांहीं सारख्याच म्हणजे सामान्य गोष्टी असतात. त्यांवरून अशा फळास आपण आंबा म्हणतो.

पाटी, डोंगर, इत्यादि नामांचेही तसेच. त्यांच्या निरनिराळ्या तऱ्हा असल्या तरी कांहीं सामान्य गोष्टींवरून सर्वांस एकच नाव देतात.

आतां दुसरीं कांहीं नामे पहा:—

रामा—एक मुलगा.

गंगू—एक मुलगी.

पवता—पुण्याजवळची एक टेंकडी.

मुंबई-हिंदुस्थानांतलें एक शहर.

केळकर-या वर्गांतला एक मुलगा.

एकाद्या मुलास आपण रामा म्हणतो याचें कारण त्याच्या-
मध्ये अमुक अमुक गोष्टी आहेत म्हणून नव्हे. तर त्याच्या
आईबापांनी तसें त्याचें नांव ठेविलें आहे म्हणून म्हणतो.

तसेंच या मुलीला गंगू असें प्रथमपासून म्हणतात म्हणून
तसें म्हणावयाचें. तसें म्हणावयास कांहीं कारण आहे असें
नाहीं.

या रामासारखाच अगदीं हुबेहुब दुसरा मुलगा असेल
अथवा या गंगूसारखाच दुसरी मुलगी असेल; तरी त्यांस
आपण रामा आणि गंगू हींच नांवे दिलीं पाहिजेत असें
नाहीं.

यावरून नामें दोन प्रकारचीं असतात. एका प्रकारचीं
नामें एकसारख्या, एकाच प्रकारच्या किंवा जातीच्या अथवा
गुणांच्या पुष्कळ पदार्थांना लागतात, व त्यांतल्या प्रत्येक
पदार्थासही तीं निरनिराळीं लागतात, किंवा एकाच जातीच्या
सर्व पदार्थांस किंवा त्याच्या भागास लागतात. उदाहरण, घोडा
हा शब्द घोड्याच्या जातीचे जेवढे प्राणी त्यांस मात्र लागेल,
व त्यांपैकीं प्रत्येकास लागेल. मनुष्य म्हटलें कीं तें नांव
आपण ज्यांस दिलें आहे, त्या प्रकारच्या सर्व प्राण्यांस लागून
शिवाय त्या प्राण्यांपैकीं प्रत्येकास लागेल. तांदूळ हें नांव त्या
धान्याच्या सर्व राशीस, लहानशा राशीस, अथवा एका
दाण्यासही देतां येईल.

त्याचप्रमाणें घर, झाड, जनावर, राष्ट्र, कुत्रा, उंदीर, गांव,
पुस्तक, कागद, इत्यादि नामांच्या संबंधानें जाणावें. हीं नामें
सामान्येकरून म्हणजे साधारणपणें एका जातीच्या सर्व

पदार्थांस व त्या जातीच्या प्रत्येक पदार्थांस, किंवा एकाच जातीच्या सर्व पदार्थांस किंवा त्याच्या भागांस लागतात; म्हणून त्यांस सामान्य-नामें असें म्हणतात.

दुसऱ्या प्रकारचीं जीं नामें आहेत, तीं ज्यांचीं असतात त्यांस मात्र लागतात. त्यांवरून जात, गुण, प्रकार, यांतलें कांहीं समजत नाहीं. हीं ज्यांचीं असतात, त्यांसच विशेषें करून लागतात, म्हणून त्यांस विशेष-नामें असें म्हणतात. जसें,—रामा, गोविंदा, काशी, गंगा, विठू, मुंबई, रत्नागिरी, पुणे, कुलाबा, पर्वती, सदाशीवपेठ, दादर, हिंदुस्थान, इग्लड, इत्यादि.

एकाच जातीच्या पदार्थांस सामान्येंकरून दिलेलीं जीं नामें, तीं सामान्यनामें.

नियमित पदार्थांस त्यांचीं त्यांसच विशेषेंकरून दिलेलीं जीं नामें, तीं विशेषनामें.

कित्येक नामें अशीं असतात, कीं तीं वस्तूंचीं नामें नाहींत. तर एकाच जातीच्या पदार्थांचा स्वभाव, गुण, किंवा धर्म याचा त्यां-पासून बोध होतो, उदाहरण, धैर्य यापासून अमुक एक पदार्थांचा बोध होत नाहीं, तर त्यापासून थोट मनुष्याच्या आगचा गुण कळतो. मित्रत्व म्हटलें म्हणजे मित्राचा स्वभाव. अशा प्रकारच्या नामांस भाववाचक नामें असें म्हणतात.

एकाच जातीच्या पदार्थांस ~~नामें~~ असणारा गुण, स्वभाव किंवा धर्म यांचीं जीं नामें, तीं भाववाचक नामें.

उदाहरणें:—मनुष्यपण, भलेपण, नीचपण, चांगलेपणा, शत्रुत्व, जडत्व, मिलत्व, जडता, गुलामगिरी, पाटिलकी, राग, भालेराबी, गरीबी, श्रीमती, चपळाई, मोवाळी, माधुकरी, इ०

टीप:—भाववाचक नामें हा सामान्यनामाचाच एक प्रकार आहे.

अभ्यास

१

(१) पुढे नामें दिलीं आहेत त्यांतून सामान्यनामें व विशेषनामें, आणि भाववाचक नामें असतां तीं सांगाः—

नदी कुत्रा, मुलगा, पुस्तक पेटो, धैर्य हिंदुस्थान वर्ग, शेत, कपडा, गवत कविता म्हेस हिमालय माणूस, चित्र यत्र प्रल्हाद, घड्याळ कैदी चेहेरा, दुर्गी, वक्ता वक्तृत्व, राज्य, चर्फ, वाळू पांढरेपणा गोडी सैन्य, घर सातारा विठोबा नागद सण शूरत्व, मंडळी, देवता, सावट, उजेड, मोटा, कधील, लोणी श्रेष्ठत्व, सुरी चोरी, तैमूर, अकबर, नम्रता, चाकू धिटाई, धूतना, शिकार, भर्तृहरि, चाण, पांडव निष्ठुरता, दुःख, नातें, राज्य, राजा, स्थिति, क्रमण, सौंदर्य, शास्त्र भाषा व्याकरण व्याख्या, शुद्धता, नियम धडा, शोक, माती, दगदग, काशी पगार, हरभरा, त्रेधा, धुणावळ, दळण, चाळण, मिळवणी, उजळणी, कधील, सोनें, शिसें, लेखणी.

घडा चौथा.

नामांच्या लिंगांविषयीं.

प्राणी पुरुषजातीचा, किंवा स्त्रीजातीचा असतो. त्याप्रमाणें त्याचें नांव पुल्लिंगी किंवा स्त्रीलिंगी असतें. जेव्हां पुरुषजात किंवा स्त्रीजात हें आपल्यास कळत नाही, तेव्हां तें नाम नपुंसकलिंगी असतें हें मागे समजलेंच आहे.

प्राण्यांचीं नांवां पुल्लिंगी असली तर तींच प्रत्यय लावून स्त्रीलिंगी किंवा नपुंसकलिंगी करितां येतात. स्त्रीलिंगाचे प्रत्यय 'ई' आणि 'ईण' व नपुंसकलिंगाचा 'एँ' हा आहे.

टीप—एक शब्द असला, तर त्याचेपासून आपल्यास दुसरा शब्द करिता येतो. तो करण्यासाठीं मुळच्या शब्दास एकाद दुसरें अक्षर लावितात, त्याला प्रत्यय असें म्हणतात; व असा प्रत्यय लावून जो नवीन शब्द तयार होतो, त्याला रूप असें म्हणतात.

व्याकरणांत एकाद्या शब्दामध्ये फेरफार करून

त्याच्यापासून दुसरा शब्द बनवितात त्यास रूप असे म्हणतात.

एकाद्या शब्दाचे कोणचेही रूप बनविण्यासाठी त्यास जे अक्षर किंवा अक्षरे जोडितात, त्यांस प्रत्यय असे म्हणतात.

उदाहरणार्थः—पाटील हा मूळचा शब्द, त्याचे पाटिल-की हे भाववाचक नामाचे रूप केले; आणि ते करण्यासाठी की हे अक्षर जोडिले, तो प्रत्यय त्याचप्रमाणे सुतार मूळचा शब्द, ईण हा प्रत्यय, व सुतारीण हे स्त्रीलिंगाचे रूप

कित्येक ईण प्रत्यय लागून झालेली स्त्रीलिंगे—

सुतार	सुतारीण	वाघ	वाघीण
सोनार	सोनारीण	सिंह	सिंहीण
देशमुख	देशमुखीण	उट	उंटीण
भट	भटीण	कुंभार	कुंभारीण

आकारान्त पुल्लिंगी नामाचे स्त्रीलिंग 'ई' लागून व नपुंसकलिंग 'ए' लागून होतें. यांची कित्येक उदाहरणेः—

मुलगा	मुलगी	मुलगे
कुत्रा	कुत्री	कुत्रे
घोडा	घोडी	घोडे
पोरगा	पोरगी	पोरगे

कित्येक पुल्लिंगी नामांची स्त्रीलिंगे म्हणजे निराळेच शब्द असतात. यांतले कित्येक येथे देतोः—

पुरुष	स्त्री	मोर	लांडोर
काळवीट	हरिणी	नवरा	वायको
दीर	जाऊ	बोकड	शेळी
बाप	आई	उट	साड
नर	मादी	बैल	गाय
रेडा	म्हैस	बोका	भाटी

* मराठी शब्दांमध्ये प्रत्यय लागतांना प्रत्ययाच्या आरंभी स्वर असल्यास मूळच्या शब्दाच्या अंतीच्या स्वराचा लोप होतो; जसे,—सुतार + ईण = सुतार + ईण = सुतारीण. मुलगा + ई = मुलगा + ई = मुलगी; ६० [पृ० ३५ (४) पहा].

जीं नामें प्राण्यांचीं नाहींत त्यांचीं लिंगें भाषित ठरलेलीं अस-
तात; जसें:—खुर्ची, स्त्रीलिंग. दौत, स्त्रीलिंग. फळा, पुल्लिंग. फूल,
नपुंसकलिंग. चौक, पुल्लिंग. पान, नपुंसकलिंग. इत्यादि.

अभ्यास.

२

(१) पुढील पुल्लिंगी नामांचीं स्त्रीलिंगें करा:—

घोडा. बाघ. बकरा. सुतार चिमणा. कोल्हा. कुत्रा राजा. सिंह.
पतोजी. भट. देशपांड्या वकील. धनी पिता. बाप. मास्तर. एडका.
चुलता, मामा, भाऊ. सासरा. काका. हरीण साहेब. तो. हा अमका.
भारा. गोटा. लोटा. बैल. मोर.

(२) पुढल्या स्त्रीलिंगी नामांचीं पुल्लिंगी नामें सांगा:—

गवळण. पतोजीण. मेहुणी. मादी. बद्दीण. हर्तीण. तेलीण. कालवड.
बिगारीण. शेटीण. कुमारीण. आजी. तां. भटीण. परभीण. हो-
मुरळी. रजपुतीण. वेडकी मामी. भावजय. काकी. पुतणी. भलती-
माटी. गोटी. लोटी. गाय. लांडोर.

धडा पांचवा.

नामांचीं वचनें.

कित्येक नामांचीं दोन्ही वचनें सारखीं असतात; पण
कित्येकांचीं निराळीं असतात. हा फेरफार नामांच्या लिंगा-
वरून व त्यांच्या शेवटीं म्हणजे अंतीं असणाऱ्या स्वरावरून
होत असतो.

टीप:—अंतीं जो स्वर असतो, त्यास अत्यस्वर म्हणतात. उदाहरणार्थ:—
काठी, पेटी, नदी, यांचा अत्यस्वर ई, भाऊ याचा ऊ, इ०.
ज्याचें एकवचन व अनेकवचन हीं सारखीं असतात,

अशीं नामें:—

(१) पुलिंगी नामें:—काहीं आकारान्त नामें खेरीजकरून सर्व; उदाहरणें—खांब, खाब; सुतार, सुतार; तेली, तेली, कवि, कवि,^{*} मामा, मामा; काका काका, शत्रु, शत्रु, विद्वान्, विद्वान्, इत्यादि

(२) स्त्रीलिंगी नामें:—सर्व आकारान्त, एकारान्त, संस्कृतातलीं मुळची (न्हस्व) इकारान्त व (न्हस्व) उकारान्त नामें, उदाहरणें—माता, माता, विल्हे, विल्हे; रुचि, रुचि, धेनु, धेनु^{*}; इ०

(३) पहिल्या नियमात न आलेल्या आकारान्त पुलिंगी नामांचीं अनेकवचनें एकारान्त होतात. जसें,—चुलता, चुलते; सासरा, सासरे, बकरा, बकरे; आबा, आवे, सोटा, सोटे, इत्यादि.

(४) अकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचीं अनेकवचनें तीन प्रकारची होतात, तीं अशीं—

आकारान्त—आत, आता, वेळ, वेळा; सुन, सुना; वीट, विटा; इ०.

ईकारान्त—खीळ, खिळी; भिंत भिंती; जर जरी; इत्यादि.

दोन्ही प्रकारचीं—तरवार, तरवारी—तरवारा; इजार, इजारी—इजारा, इत्यादि.

(५) ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचीं अनेकवचनें याकारान्त आणि उकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचीं वाकारान्त होतात, उदा०—झी, झिया, सासू, सास्वा-सासवा; जाऊ, जावा, आई, आया, ऊ, उवा; जळू, जळवा, इत्यादि. बायको याचें बायका असें होतें.

(६) नपुंसकलिंगी नामांचीं अनेकवचनें अशीं होतात—

अत
अ

अनेकवचन
एँकारान्त

उदाहरणें.

{ धरें, मुलें, देवळें,
पुस्तकें, इत्यादि

*मराठीत ज्यांच्या शेवटीं न्हस्व ' इ ' किंवा ' उ ' आहे अशीं नामें कवि, शत्रु. रुचि, मति, धेनु, इत्यादि हीं संस्कृत भाषेंतून या भाषेंत आलीं आहेत त्यांचा अंत्यस्वर मूळचा न्हस्व आहे, मराठीमध्ये हीं नामे आलीं म्हणजे प्रथमेच्या एकवचनीं आणि अनेकवचनीं त्यांच्या अंत्यस्वराचा उच्चार वास्तविक दीर्घ होतो. पण ते स्वर न्हस्व लिहिण्याची चाल पडली आहे, म्हणून न्हस्वच लिहावें. हरी, विष्णू, वगैरे जीं नामे फार प्रचारांत आहेत, त्यांचे अंत्यस्वर दीर्घ लिहिले तरी चालतील.

इ	ऐकारान्त	}	मिचें, मोत्यें, इ०.
ऊ	ऐकारान्त, वेंकारान्त		आंसवें, मळवें, तारवें- वासरें, पास्तरें, इ०.
एँ	ईकारान्त	}	भांडीं, तळां, बोलणी, इ०.

नामाचें अनेकवचन होतांना किंवा त्यास विभक्तीचे प्रत्यय लाग-
तांना त्याच्या उपान्त्याच्या (म्हणजे अन्त्याच्या मागील अक्षराच्या)
स्वरांत फेरफार होतो. या फेरफाराचे मुख्य नियम असे आहेत—

(१) अकारान्त नामाचा उपान्त्य व्यजनयुक्त दीर्घ ई किंवा
ऊ असला, तर तो ऱ्हस्व होतो; अथवा त्याच्या जागीं केव्हा अ
होतो, उदा.—रीत, रितीनें, भूस, भुसास; विहीर. विहिरीवर, बटकि,
बटिकी, बटकी; परभीण, परभिणी; कुमारीण, कुंभारिणी, कुभा-
रणी; तारीख, तारिखेस, तारखेस, सून, सुना; शेपूट, शेपुटास,
शेपटास;—इत्यादि.

(२) नामाचा उपान्त्य नुस्ताच दीर्घ ई किंवा ऊ असला
तर तो स्वर ऱ्हस्व होतो; अथवा ईच्या जागीं य आणि ऊच्या
जागीं व होतात, उदा०—ताईत, ताइती, तायती; काईल, काइली,
कायली; कऊल, कउलें, कवलें, देऊळ, देउळें, देवळें; इत्यादि.

मनुष्यवाचक सामान्यनामें व विशेषनामें जरी एकाच मनुष्या-
बद्दल घातलीं असलीं, तरी केव्हा त्याचें मानाकरितां बहुवचन करि-
तात, त्यास आदरार्थी बहुवचन असें म्हणतात; उदा०—‘ यज-
मान आलें, ’ ‘ गोविंदराव माझे वडील वधु आहेत, ’ ‘ विष्णुपंत
आज येतील, ’ या वाक्यात यजमान, गोविंदराव, विष्णुपंत
ह्या नामापासून जरी एकेक पुरुषाचाच बोध होतो, तरी यजमान,
गोविंदराव, वगैरे यास मोठेपणा देण्याकरिता बोलणारा त्याचें
अनेकवचन समजतो व तसें रूप करितो.

अभ्यास.

३

(१) पुढील शब्दांची एकवचने व अनेकवचने निरनिराळीं सांगून, एकवचनांचीं अनेकवचने व अनेकवचनांचीं एकवचने सांगाः—

हरी. काका. चुलता. परात. वराती. खबर. रिती. बायको. भाडे.
मोत्ये तारू. मिरी. लिंबू. कवळे. गुलामगिरी. तरवार. इजारी. कागद.
सास्वा. जळू वर्ग. अंधार. मामा. पोरे. बोलणारा. बोलणी. विष्णुपत.
रावसाहेब सासरा महत्व मेहुणे. तारीख. खरूज पराता. बाभळी.
आंबे. चिंच. खुर्चा. यजमान सुतारीण. मेंढे. पर्वत. घुमट. मध.
चिंचा. कुंभारण. बाभूळ. काळोख. बटकी भलेपणा. लुच्चेगिरी. रुपें.
खाणावळ पिपळ. दौत. माता. चित्र. तजविरी. सोल्या वाटाणे गहू.
बहिणी. मुलगा. बोकल. मुबई तरट पगडी. चादरी. पीठ. निच्या.

घडा सहावा.

विभक्ति.

मागे नाम व क्रियापद यांचे दोन प्रकारचे संबंध सांगितले; एक, क्रियापदावरून आपण कशाबद्दल तरी बोलतो, तो म्हणजे उद्देश्याचा संबंध; व दुसरा, आपण जे काहीं करितो, ते दाखविणारा शब्द, म्हणजे कर्म, त्याचा संबंध. अशा प्रकारचा व आणखी अनेक प्रकारचा नामाचा व क्रियापदाचा जो संबंध त्यास कारक असें नाव आहे, व कारक दाखविण्याकरिता नामाचें जें रूप करितात, त्यास विभक्ति असें म्हणतात. उद्देश्याचा जो संबंध, त्यास प्रथमा विभक्ति असें म्हणतात. आणि कर्माचा जो संबंध, त्यास द्वितीया असें म्हणतात,

वाक्यांत नामाचा व क्रियापदाचा जो संबंध असतो त्यास कारक असें म्हणतात.

कारक दाखविण्यासाठीं नामाचें जें रूप करितात. त्यास विभक्ति असें म्हणतात.

टीपः—नामाचा सबध केव्हां क्रियापदाशीं नसतां दुसऱ्या एकाद्या शब्दाशींही असतो. उदा०—‘मनाने मोकळा किंवा मनाचा मोकळा, ’ ‘बुद्धीचा मंद, ’ ‘ गणितात हुषार; ’ ‘परीक्षेत पास; ’ इत्यादि. यालाही कारक म्हणावें.

अशा प्रकारचे उद्देश आणि कर्म यांशिवाय आणखीही संबंध आहेत ते असे.—

(३) वाक्यात जेव्हां क्रिया कोणत्या साधनानें झाली किंवा कोणाकडून झाली हें सांगितलें असतें, तेव्हां तृतीया विभक्ति होतें; उदा०—‘ हरी चाकून आवा कापितो; ’ ‘ रामानें पत्र लिहिलें; ’ इ०.

तृतीयेचा अर्थ जवळ किंवा वरोबर असाही असतो; उदा०—‘ हरी बापाशीं बोलला; ’ ‘ माझे तुझ्याशीं कांहीं काम आहे. ’ ‘ रामा भावावरोबर शाळेंत गेला; इ०.

(४) वाक्यांत अमक्यासाठीं काहीं केलें, किंवा क्रिया अमक्याकरितां घडली असें असलें, म्हणजे त्या शब्दाची चतुर्थी विभक्ति करितात; उदा०—‘ विष्णूनें रामास पुस्तक दिलें; ’ ‘ राजा गरीबांस द्रव्य देतो; ’ इ०.

(५) अमक्या ठिकाणाहून किंवा अमक्यापेक्षां असा अर्थ नामाच्या व क्रियापदाच्या संबधापासून होत असतां नामाची पंचमी विभक्ति होते; उदा०—‘ दादा घरून आला ’ आज मुंबईहून पत्र येईल; ’ ‘रामापेक्षां हरी उंच आहे. इ०.

(६) आमक्याचें किंवा आमक्या संबंधाचें असें सांगावयाचें असतां षष्ठी योजितात; जसें—‘ राजाचा चाकर; ’ ‘ हरीची छत्री; ’ ‘विष्णूचें पुस्तक; ’ ‘सित्राचें वर्तमान;’ इत्यादि.

(७) अमक्या ठिकाणीं किंवा अमक्या वेळीं असा अर्थ असला म्हणजे सप्तमी विभक्ति म्हणतात उदा०—‘बाबा घरीं आहेत; ’ ‘ मन राणीं रंगलें; ’ ‘ तो पायां पडला; ’ ‘ त्या दिवशीं मी घरीं नव्हतो. ’ इ०.

(८) कोणास हाक मारावयाची असतां जें शब्दाचें रूप योजितात, त्यास संबोधन असें म्हणतात. उदा०—‘ मुला, इकडे ये. ’ या रूपाचा वाक्यांत क्रियापटाशीं कांहीं संबध नसतो. तथापि त्यास संबोधन विभक्ति असें म्हणावयाची चाल आहे.

याप्रमाणें एकंदर विभक्ति प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, व संबोधन, अशा आठ आहेत. यांच्यावरून कळणारे मुख्य मुख्य अर्थ मात्र येथें सांगितले. त्यांचीं रूपे करावयाची असतां मूळचें नाम घेऊन त्याला प्रत्येक विभक्तीचे ठरलेले प्रत्यय आहेत ते लावितात. हीं रूपे कशीं करावयाचीं हें पुढील धड्यांत सांगू.

धडा सातवा.

विभक्ति—पुढें चालू.

प्रत्येक शब्दाचीं प्रत्येक विभक्तीचीं एकवचनीं व अनेकवचनीं अशीं निरनिराळीं रूपे होतात; व प्रत्येक वचनीं त्याच अर्थाचीं अशीं निरनिराळींही रूपे होतात; उदा०—रामानें हें तृतीयेचें एकवचन व रामांनीं हें अनेकवचन; व रामास ही चतुर्थी, तशीच रामाला ही देखील त्याच अर्थाची दुसरी चतुर्थी आहे.

आतां या आठ विभक्तींचे निरनिराळे प्रत्यय सांगतां:—
प्रथमा:—आपण बोलताना कोणत्याही पदार्थाचें नाव घेतो,

तेव्हां त्याच्या ज्या रूपाचा उपयोग करितों तें प्रथमेचें एकवचन; आणि त्याचें जें अनेकवचनाचें रूप तेंच नामाचें अनेकवचन.*

विभक्ति.	प्रत्यय-एकवचन	अनेकवचन.
द्वितीया	[प्रथमेप्रमाणें रूपें होऊन शिवाय]	
	स, ला, तें.	स, ला, ना, तें.
तृतीया	नें, एं, शीं, आं.	नीं, हीं, ईं, शीं.
चतुर्थी	स, ला, तें.	स, ला, ना, तें.
पचमी	ऊन, हून	ऊन, हून
षष्ठी	चा, (ची, चें).	चा, (ची, चें).
सप्तमी	ईं, आं.	ईं, आं.
सबोधन	—	नो.

टीप—षष्ठीचा प्रत्यय मुळचा च हा आहे तो, षष्ठीचा सवध पुलिंगी नामाशीं असतां चा होतो, स्त्रीलिंगी नामाशीं असतां ची असा होतो. व नपुंसकलिंगी नामाशीं असतां चें असा होतो; उदाहरण—‘रामाचा घोडा,’ ‘रामाची छत्री,’ ‘रामाचें पुस्तक,’ इत्यादि.

हे प्रत्यय नेहमीं नामास तें जसें मुळचें असेल तसें अक्षतांना लागत नाहींत, तर पुष्कळदां नामाच्या रूपात प्रत्यय लावण्याच्या अगोदर काहीं फेरफार करावा लागतो, त्याला सामान्यरूप असें म्हणतात.

उदा०—पोर यास स हा प्रत्यय लावण्याचे पूर्वीं पोरा—असें रूप होऊन मग पोरास—असें विभक्तीचें रूप झालें, म्हणून पोर याचें पोरा हें सामान्यरूप झालें. हें सामान्यरूप ज्या प्रत्ययाच्या आरभीं व्यजन आहे, त्याचें अगोदर मात्र करावें लागतें. ज्याचे आरभीं स्वर आहे, त्याचे अगोदर करावें लागत नाहीं. उदा०—राम + नें = रामानें; वाग + स = वागोस, येथें सामान्यरूप झालें. पण पाय + आ = पाया, पाय + ईं = पायीं येथें झालें नाहीं.

विभक्तिप्रत्यय लावण्याचे पूर्वीं जें नामाचें रूप होतें त्यास सामान्यरूप असें म्हणतात.

* नामाचें जें मूळचें रूप ती प्रथमा, अशी व्याख्या करण्याची चाल आहे, परंतु ही गोष्ट नेहमींच खरी नसते, यासाठीं बरील व्याख्या केली आहे.

धडा आठवा.

विभक्तींचीं रूपें.

विभक्तींचीं रूपें करण्यासाठीं जें नामाचें सामान्यरूप करावयाचें, तें नामाच्या शेवटीं असणाऱ्या म्हणजे अंत्य स्वरावरून व नामाच्या लिंगावरून निरनिराळ्या प्रकारचें होतें.

हें सामान्यरूप करणें कठीण असल्यामुळें या धड्यांत प्रत्येक प्रकारच्या सामान्यरूपाचें एकेक नाम चालवून दाखविलें आहे; व पुढें तशा प्रकारें चालणारीं मुख्य मुख्य नामें सांगितलीं आहेत. यावरून मुलास जरूर तेवढीं नामें चालविता येतील. जास्त माहिती मोठ्या व्याकरणावरून शिकवावी.

(१) आकारान्त सामान्यरूप; मुख्य नाम **राम** किंवा **रामा**.

प्रथमा—राम, रामा.

राम, रामा.

द्वितीया—राम, रामा, रामास,
रामाला, रामातें.

राम, रामा, रामांस,
रामाला, रामांतें, रामांना.

तृतीया—रामें, रामानें, रामाशीं,

रामांनीं, रामांहीं, रामाशीं.

चतुर्थी—रामास, रामाला,
रामातें.

रामांस, रामाला,
रामांतें, रामांना.

पंचमी—रामाहून

रामाहून

षष्ठी—रामाचा

रामांचा

सप्तमी—रामीं.

रामीं.

सबोधन—राम, रामा.

राम, रामांनो.

याप्रमाणें चालणारी नामें,—देव, बाप, माधव, बाघ, सिंह, शेष,

पाप, लहान, थोर, बाबा, आपा, काका, रुपया, ससा, * करणार,
करणारा, गण्या, राजा, परभू, पाट, करडू, पांखरूं, इत्यादि.

+ याप्रमाणें चालणारी नामें असें म्हटलें म्हणजे तीं द्वितीयेपासून पुढें तशीं चालतात असें समजावें.

* याच्या स च श हेतो; जमें—सशास.

(२) या-कारान्त सामान्यरूप; याचे शेवटीं जोडाक्षर असतें,
मुख्य शब्द-घोडाः—

प्रथमा—घोडा,	घोडे.
द्वितीया—घोडा, घोड्यास, घोड्याला, घोड्यातें.	घोडे, घोड्यांस, घोड्यांला, घोड्यातें, घोड्यांना
तृतीया—घोड्यानें, घोड्याशीं.	घोड्यानीं, घोड्यांहीं, घोड्यांशीं.
चतुर्थी—घोड्यास, घोड्याला, घोड्यातें.	घोड्यांस, घोड्याला, घोड्यातें, घोड्यांना.
पंचमी—घोड्याहून	घोड्याहून.
षष्ठी—घोड्याचा	घोड्याचा
सप्तमी—(प्रत्यय लागून रूपें होत नाहींत)	
सबोधन—घोड्या	घोड्यांनो.

अशीं चालणारीं नामें—घोंडा, सोटा, गोटा, चुलता, सरडा,
शाखी, गोसावी, पुजारी, वाणी, धोबी, पाणी, लोणी, मिरां, केळें,
बोलणें, इत्यादि

(३) वा-कारान्त सामान्यरूप, वाच्या शेवटींही जोडाक्षर असतें,
मुख्य शब्द गहू

प्रथमा—गहू	गहू
द्वितीया—गहू, गव्हास.	गहू, गव्हांस

या रितीनें घोडा या शब्दाचीं रूपें पाहून तशीं रूपें करावीं;
विंचू, लाडू, नारू, असू, कुकू, इत्यादि शब्द असें चालतात.

(४) ईकारान्त सामान्यरूप-मुख्य शब्द कवि.

प्रथमा—कवि.	कवि
द्वितीया—कवि, कवीस. कवीला, कवीतें.	कवि, कवींस, कवीला, कवीतें, कवींना.
तृतीया—कवीनें, कवीशीं.	कवीनीं, कवीहीं, कवींशीं.
चतुर्थी—कवीस, कवीला, कवीतें.	कवीस, कवीला, कवीतें, कवींना.
पंचमी—कवीहून.	कवीहून
षष्ठी—कवीचा	कवीचा
सप्तमी—(प्रत्यय लागून रूपें होत नाहींत)	
सबोधन—कवि.	कवींनो.

रवि, अग्नि, हरी—हरि, अरि, मास्ती, बार्दा, हत्ती, पंतोजी, रामजी, यति, मति, रीति, अस्थि, केसरी, नदी, भावोजी, नागी, पेटी, देवी, रीत, जात, ओळख, पोर, भेट, चूल, बाघीण, परभीण, गाय, इत्यादि शब्द असे चालतात.

(५) ऊ-कारान्त सामान्यरूप, मुख्य शब्द साधु, हा शब्द कावि शब्दासागखाच चालवावा, पण ई याचद्वल ऊ घालावा वस्तू, धेनु, मधु, गड्ड, वायु, चाकू, काकू, तवाकू, अफू, इत्यादि शब्द असे चालतात.

(६) ए-कारान्त सामान्यरूप—मुख्य शब्द माता.

प्रथमा—माता.	माता.
द्वितीया—माता, मातेस मातेला, मातेते.	माता, मातांस, मातांला, मातांते मानाना.
तृतीया—मातेने, मातेशीं.	मातांनीं, मातांही, माताशीं.
चतुर्थी—मातेस, मातेला,	मातांस, मातांला, मातांते
पंचमी—मातेहून	मातांहून.
षष्ठी—मातेचा	माताचा
सप्तमी—(प्रत्यय लागून रूपे होत नाहीत.)	
संबोधन—माते	मातांनो.

कथा, जिल्हा, विद्या, आशा, निदा, शका, दुहिता, सुता, इजा, मजा, हवा, सजा, जागा, वेळ, जीभ, हाक, सून, फाक, मैना, अवस्था, नृत्तिका, इत्यादि शब्द असे चालतात.

(७) ओ-कारान्त सामान्यरूप—मुख्य शब्द बायको.

प्रथमा—बायको	बायका.
द्वितीया—बायको, बायकोस, बायकोला, बायकोते	बायका, बायकांस, बायकांला, बायकांते, बायकाना.
तृतीया—बायकोने, बायकोशीं.	बायकांनीं, बायकांहीं, बायकांशीं
चतुर्थी—बायकोस, बायकोला, बायकोते.	बायकांस, बायकांला, बायकांते, बायकाना
पंचमी—बायकोहून	बायकांहून.
षष्ठी—बायकोचा	बायकांचा.

सप्तमी—(प्रत्यय लागून रूपे होत नाहीत.)

संबोधन—वाचको

वाचकांनो.

दाहो, लाहो, डोहो, इत्यादि शब्द असे चालतात.

कांहीं नामाचें सामान्यरूप एकापेक्षां अधिक प्रकारांनीं होतें. अशीं मुख्य मुख्य नामें सांगतोः—

नाम	एकवचनी रूप	अनेकवचनी रूप
भाऊ*	भाऊस, भावास.	{ भाऊस भावास
लाडू	{ लाडूस, लाडवास, लाडूवास.	{ लाडूस, लाडवास, लाडूवास
सुकाणू	{ सुकाणूस, सुकाणास, सुकाणूवास, सुकाणवास	{ सुकाणांस, सुकाणू- वास इत्यादि.
तट्टू	तट्टूस, तट्टास (याचप्रमाणें वाटसरू.)	तट्टूस, तट्टांस.
स्त्री	स्त्रीस, स्त्रियेस.	स्त्रियांस
ऊ	ऊस, उवेस	उदांस
सासू	सासूस, सासवेस, तासवेस (याचप्रमाणे बालू, बेलू, इ०)	सासवास, सास्वास
पिसू	{ पिसूस, पिसेस, पिसवेस, पिस्वेस,	{ पिसांस, पिसवास, पिस्वांस
करमणूक	{ करमणूकांस, करमणूकेंस,	{ करमणूकामि, करमणूकांस.
तरवार	तरवारीस, तरवारेस.	तरवारीस, तरवारीस

* 'तरवार' शब्दाप्रमाणें ब्रिजांत, नझारकरद्वारा, मराठी वेंरात, वडिल
चट्टीक, इत्यादि शब्द चालतात.

* भाऊ याचा अर्थ नात्याचा दर्शक असतो, तेव्हा भावास होतें; आणि जेव्हा आपण मानासाठी भाऊ म्हणतो, तेव्हा भाऊ होतें, उदा०— 'हरीच्या भावास बोलाव, ' विनूभाऊस पत्र धाडलें, ' इ०.

अभ्यास.

५

पुढें लिहिलेल्या वाक्यांत जीं नामें असतील त्याच्या विभक्ति ओळखां; व त्यांचीं मूळचीं नामें, त्यांचीं सामान्यरूपें लिगें, व वचनें सांगाः—

मी चाकूनें बरूची लेखणी करतो. त्यानें फुलाची भाळ आपल्या गळ्यांत घातली. वाघानें पिंजऱ्याचें दार मोडून मनुष्यास खाल्लें. आपल्या गुरूनी मला, गोपाळाला व नारायणाला एक एक पुस्तक बक्षीस दिलें. त्या पेटीचें कुलूप तोडून चोरानें आंतील जिनसा व रुपये नेले घरीं प्रत्येक मुलानें आपल्या आईवापाची आज्ञा पाळावी व शाळेंत आपला पतोजी सांगेल तें ऐकावें. तारवांत किंवा आगगाडींत बसून दुसऱ्या देशांत हिंडण्यास जाणें मला आवडतें. तो रोज सकाळीं गाईचें दूध काढतो व तें आपल्या घरांतलें लहान मुलांना पिण्यास देतो इंग्लंडांतलें लोक व्यापार-धंद्यात आपल्या हिंदुस्थानांतलें लोकांच्या पुढें आहेत. मी मुचईहून पुण्यास गेलों, तेव्हां वाटेंत मला पुष्कळ चमत्कार दिसले. ह्या आंब्याच्या झाडांवर घरटी होती, तीं पोरानी दगडांनीं पाडिलीं. नाताच्या डोळ्यास इजा झाली वैद्यानें कुशलपणानें त्याचा डोळा बरा केला. पुण्याच्या भोंवताला ऊस पिकतो. मी रोज सकाळीं उठून शेतांत जातो व हुडी खातो. त्या दिव्यांत तेल पुष्कळ आहे. शहरातील लोक नळाचें पाणी पितात ह्या दिव्याचा उजेड बराच आहे. अक्षरें बारीक असल्यामुळे तीं मला वाचना येत नाहीं. प्रत्येक मनुष्यानें देवाला भजावें. मुलानो, तुम्ही कधीं खोटें बोलू नका नगराहून पुण्यास आलों तेव्हां पुण्याचे रस्ते मला माहित नव्हते तो घरी आला परंतु आईशीं शब्दही बोलला नाहीं. सर्व विद्यार्थ्यांनो, तुम्ही चार वाजतां घरीं जा.

धडा नववा.

विशेषणांचें प्रकार.

विशेषणापासून पदार्थाचा कांहीं विशेष गुण समजतो;

त्याचप्रमाणें त्यापासून याची एक, दोन, दहा, अशी संख्याही समजतें. जसें—‘गोड पदार्थ,’ ‘हुषार मुलगा,’ ‘उंच झाड,’ ‘सुंदर फूल,’ ‘एक घोडा,’ ‘दोन बैल,’ ‘चार मुलगे,’ इ०.

यावरून विशेषणें दोन प्रकारचीं आहेत.—१ गुणविशेषणें व २ संख्याविशेषणें.

जीं विशेषणें गुण दाखवितात तीं गुणविशेषणें, व जीं संख्या दाखवितात तीं संख्याविशेषणें होत.

टीप—गुण म्हणजे पदार्थांमध्ये जें विशेष कांहीं असतें ते याचे शिक्षकानें स्पष्टीकरण करावें.

विशेषण ज्या नामास लागतें, त्याचें जें लिंगवचन, व जी विभक्ति तेंच लिंगवचन व तीच विभक्ति विशेषणाची समजावयाची. उदा०—‘उंच मुलग्यानें,’ यात मुलग्यानें याची जी तृतीया विभक्ति तीच उंच याची आहे, ‘सरळ झाडें,’ यात झाडें याचें जें अनेकवचन तेच सरळ याचें आहे. असें जरी आहे, तरी उंच, सरळ, हीं विशेषणें नामास विभक्ति लागली तरी फिरलीं नाहींत. परंतु जीं आकारान्त विशेषणें आहेत, त्यांचीं रूपें लिंगावरून व वचनावरून फिरतात, व विशेष्यास विभक्ति लागली असता त्याचे सामान्यरूप होतें.

उदाहरणें—‘चागला मुलगा,’ एकवचन; ‘चागले मुलगे,’ अनेकवचन. ‘पाढरी टोपी,’ एकवचन, ‘पाढऱ्या टोप्या’ अनेकवचन. इत्यादि.

संख्याविशेषणें आकारान्त असलीं तरी त्यांचीं रूपें फिरत नाहींत. उदा०—‘बारा मुलगे,’ बारा मुलास, ‘बारा मुली,’ बारा मुलींस, ’ इ०.

अभ्यास.

६.

(१) पुर्बाल शब्दातील निरनिराळ्या जातींचीं विशेषणें सागा—
 आंखूड काठी, भिन्ना मुलगा चपळ घोडा, ज्येष्ठ पुत्र खालची
 पेटो, वडाल भाऊ, पहिला आरसा नवे आगरसे, बाहेराल आग,
 परका मनुष्य, दहावा घोडा, मूर्ख मनुष्य लगडी म्हैस सुवासिक
 तेल गार वारा उंच घर सरकारी वाडा, पधरा लाडू, काळी शाई,
 चोग्य उपयोग, इमानी चाकर, उच्च कूळ, निळा रंग, दाट
 सावली फुटके ग्लास, मोडकी पेटो चार पेरू, शुभ्र वस्त्र वारा आवे,
 काळे मांजर अठग वावू मंद वायू.

(२) पुढें नामें व विशेषणें दिलीं आहेत. यांत ज्या विशेष-
 णांचीं रूपें फिरत असतील त्यांचीं रूपें नामांचीं वचनें फिरवून फिरवा,
 व त्यांना विभाकी लावून व त्यांच्या जागीं निराळ्या लिंगांचीं नांवें
 घालून विशेषणांचीं रूपें फिरवून दाखवा—करडें कोकरू शहाणा म-
 नुष्य, करडा घोडा मारकी गाय घरांतल जागा तेथला जोडा खा-
 लील वस्तू बसावयाचा घोडा धाकटा मुलगा बोलका राघू तुमचा
 चाकर धोरलें घड्याळ हुषार विद्यार्थी, मोठा मनुष्य, स्वच्छ धोतर,
 उच्च पर्वत मोठें शिखर, खासगी शाळा.

घडा दहावा.

सर्वनामांचे भेद व त्यांचीं रूपें.

मी आणि तूं हीं सर्वनामें बोलणारा व ऐकणारा असे
 पुरुष म्हणजे मनुष्य दाखवितात, म्हणून यांस पुरुषवाचक
 सर्वनामें असें म्हणतात. मी हें प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम,
 त्याचें अनेकवचन आम्ही, व तूं हें द्वितीयपुरुषवाचक सर्व-
 नाम, याचें अनेकवचन तुम्ही. हीं तिन्ही लिंगीं जशींच्या-
 तशींच असतात. ज्या पदार्थाविषयी किंवा मनुष्याविषयी
 बोलवयाचें तो वरील दोन पुरुष, म्हणजे बोलणारा व

ज्याच्याजवळ बोलावयाचें तो, यांपासून निराळा आहे असें समजावें म्हणून त्यास तृतीयपुरुष असें म्हणतात. म्हणून मी व तूं या दोन शब्दांखेरीज सगळीं नामें, विशेषणें व सर्वनामें, यांचा तृतीयपुरुष समजतात.

हा व तो हीं सर्वनामें पदार्थ दाखवितात; म्हणजे त्यांचा उपयोग केला असतां आपणास अगोदर ठाऊक आहे असा पदार्थ आठवतो, किंवा दाखविला असता समजतो. उदाहरण, 'हा मनुष्य,' 'तो मुलगा,' 'ते घर,' 'ही पाटी,' असें म्हटलें असता, मनुष्य, मुलगा, घर, पाटी हे पदार्थ जे आपणास माहित होते, ते त्या सर्वनामांनीं आपणास दाखवून दिले, किंवा त्यांची आठवण करून दिली. म्हणून त्यांस दर्शक-सर्वनामें (म्हणजे दाखविणारीं सर्वनामें) असें म्हणतात. हा यापासून जवळचा पदार्थ समजतो, व तो यापासून लांबचा समजतो.

केव्हां आपणास मागें सांगितलेल्या किंवा अगोदर ठाऊक असलेल्या वस्तूचा संबंध दाखवून बोलावयाचें असतें. उदाहरण, 'जो मनुष्य मीं काल पाहिला, तो हा;' असें म्हटलें म्हणजे जो यानें मागें पाहिलेल्या मनुष्याचा संबंध जोडून दिला. या ठिकाणीं जो हें सर्वनाम घातलें आहे; यास संबंधीसर्वनाम असें म्हणतात.

काय आणि कोण याचा उपयोग कांहीं विचारावयाचें असतां करितात; म्हणून त्यास प्रश्नार्थक सर्वनामें असें म्हणतात. यांना लिंगाचा भेद नाही.

सर्वनामांच्या विभक्तींचीं रूपें वरीच कठीण आहेत. तीं पुढें दिलीं आहेत. तीं मुलांनीं ध्यानांत घरावीं.

(१) प्रथमपुरुष सर्वनाम मी (तिन्ही लिंगी).

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा—मी.	आम्ही.
द्वितीया—मी, मज, मला, मजला, माते.	आम्ही, आम्हांस, आम्हांला, आम्हांते.
तृतीया—मीं, म्यां, मशीं, मजशीं.	आम्हीं, आम्हांशीं.
चतुर्थी—मज, मला, मजला, माते.	आम्हास आम्हांला, आम्हांते.
पंचमी—मजहून	आम्हांहून.
षष्ठी—माझा, माझी, माझे.	आमचा, आमची, आमचे.
सप्तमी—(या विभक्तीचीं कोणत्याही सर्वनामाचीं प्रत्यय लागून रूपे होत नाहींत.)	
संबोधन — सर्वनामाचा उपयोग करून कोणास हाक मारितां येत नाहीं; यासाठीं सर्वनामांस संबोधन नाहीं.	

(२) द्वितीयपुरुष सर्वनाम तूं (तिन्ही लिंगी).

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा—तू.	तुम्ही.
द्वितीया—तूं, तूज, तूस, तुला, तुजला, तूते.	तुम्ही, तुम्हांस, तुम्हांला, तुम्हांते.
तृतीया—तूं, त्वा, तुशीं, तुजशीं.	तुम्हीं, तुम्हांशीं.
चतुर्थी—तूज, तूस, तुला, तुजला, तूते.	तुम्हांस तुम्हांला, तुम्हांते.
पंचमी—तुजहून,	तुम्हांहून
षष्ठी—तुझा, तुझी, तुझे.	तुमचा, तुमची, तुमचे.

(३) ता, पुल्लिंगी.

एकवचन.	अनेकवचन.
प्रथमा—तो	ते.
द्वितीया—तो, त्यास, त्याला, त्याजला, त्याते.	ते, त्यास, त्याला, त्याजला, त्याते, त्यांना.
तृतीया—त्यानें, त्याशीं, त्याजशीं.	त्यांनीं, त्यांहीं, त्यांशीं, त्याजशीं.
चतुर्थी—त्यास, त्याला,	त्यांस, त्यांला, त्यांजला.

पंचमी—त्याहून, त्याजहून.
षष्ठी—त्याचा.

त्याहून, त्याजहून,
त्याचा

(४) ती, स्त्रीलिंगी.

एकवचन.

अनेकवचन.

प्रथमा—ती
द्वितीया—ती, तिला, तिजला,
तीस, तीतें
तृतीया—तिनें, तिशीं, तिजशीं
चतुर्थी—तीस, तिजला,
तिला, तीतें.
पंचमी—तिहून तीहून तिजहून
षष्ठी—तिचा

त्या
त्या, त्याला, त्याजला,
त्यांस, त्यातें, त्यांना.
त्यांनीं, त्यांहीं, त्याशीं,
त्यांजशीं
त्यांस, त्याला, त्याजला,
त्यातें, त्यांना.
त्याहून, त्याजहून.
त्याचा.

(५) तें, नपुंसकलिंगी.

प्रथमा—तें
द्वितीया—तें, त्यास, त्याला,
त्याजला, त्यातें
तृतीया—[पुढील रूपें ' तो ' याच्या रूपांप्रमाणे]

तीं.
ती, त्यांस त्याला,
त्यांजला, त्यातें, त्यांना

(६) दर्शकसर्वनाम हा पुल्लिंगी

एकवचन.

अनेकवचन.

प्रथमा—हा.
द्वितीया—हा, ह्यास, ह्याला,
ह्याजला, ह्यातें, यास, याला,
याजला, यातें.

हे
हे, ह्यांस, ह्याला, ह्यांजला
ह्यातें, ह्यांना, यास,
याला, यांजला, यातें,
यांना.

तृतीया—ह्यानें, ह्याशीं, ह्याजशीं,
यानें, याशीं, याजशीं.

ह्यांनीं, ह्यांशीं ह्याहीं,
ह्याजशीं, यांनीं, यांहीं,
यांशीं, यांजशीं.

चतुर्थी—ह्यास, ह्याला, ह्यातें,
यास, याला, यातें

ह्यांस, ह्याला, ह्यांजला,
ह्यांत, ह्यांना, यांस, यांला,
याजला, यातें, यांना.

पचमी—ह्याहून, ह्याजहून,
याहून, याजहून,
षष्ठी—ह्याचा, याचा.

ह्याहून, ह्याजहून,
याहून, याजहून.
ह्याचा, याचा.

(७) दर्शकसर्वनाम ही, स्त्रीलिंगी.

एकवचन.

अनेकवचन.

प्रथमा—ही

ह्या, या.

द्वितीया—ही, हीस, हिला,

ह्या, ह्यांस, ह्याला,

हिजला, हीतें, ईस, इला,

ह्याजला, ह्यातें ह्यांना

इजला, ईतें.

चा, चांस, चांला, चाजला

चातें, चाना.

तृतीया—हिनें, हिशीं, हिजशीं,
हनें, इशीं, इजशीं.

ह्यानीं, ह्यांजशी, ह्याशीं,

यानीं, यांहीं, यांजशी,

यांशी,

चतुर्थी—हीस, हिलां, हिजला,
हीतें, ईस, इला, इसला,
इतें

ह्यांस, ह्यांला, ह्याजला,

ह्यातें, ह्यांना, यास, यांला,

यांजला, यातें, याना.

पंचमी—हिहून, हीहून, हिजहून,
इहून, ईहून, इजहून

ह्याहून, ह्यांजहून,

याहून, यांजहून,

षष्ठी—हिचा, इचा

ह्यांचा, यांचा.

(८) दर्शकसर्वनाम हे, नपुंसकलिंगी.

एकवचन

अनेकवचन.

प्रथमा—हे,

ही

द्वितीया—हे, (आणखी रूपे पुल्लिंगाप्रमाणें)

[वाक्यीचा सर्व रूपे पुल्लिंगी ' हा ' याच्या रूपाप्रमाणें करावीं]

(९) सबधीसर्वनाम जो, पुल्लिंगी.

प्रथमा—जो

जे

द्वितीया—जो, ज्यास, ज्याजला,
ज्याला, ज्यातें

जे, ज्यांस, ज्यांला,

ज्यांजला, ज्यातें ज्यांना,

टीप —याप्रमाणें सर्व रूपे हा या सर्वनामाप्रमाणे—मात्र ह्याबद्दल ज्या
असे घालून—करावीं. ' याला ' इत्यादि दुसरीं रूपे होत नाहींत

(१०) संबधी सर्वनाम जी, खीलिंगी

प्रथमा—जी.

ज्या.

द्वितीया—जी, जीस, जिला,
जिजला, जीतें.

ज्या, ज्यांस, ज्यांला,
ज्यांजला, ज्यांतें, ज्यांना.

टीप—याप्रमाणे सर्वे रूपे ' ही ' या सर्वनामाप्रमाणे—मात्र ही आणि ह्या यावद्दल जी आणि ज्या असे घालून—करावीं, ' ईस ' इत्यादि दुसरीं रूपे नाहीत.

(११) संबधी सर्वनाम जें, नपुसकलिंगी

टीप—ह्याची रूपे ' हें ' व ' जो ' या सर्वनामाप्रमाणे करावीं.

(१२) प्रश्नार्थक सर्वनाम ' कोण ' तिन्ही लिंगी.

प्रथमा—कोण.

कोण,

द्वितीया—कोण, कोणास,
कोणाला, कोणांतें,

कोण, कोणांस,
कोणाला, कोणांतें.

तृतीया—कोणीं, कोणार्शीं इत्यादि

[याप्रमाणे पुढील रूपे करावीं.]

(१३) प्रश्नार्थक सर्वनाम काय, नपुसकलिंगी.

टीप—याचा उपयोग प्रथमा व द्वितीया या विभक्तींमध्ये जशाचा तसाच होतो. इतर विभक्तींचीं रूपे पुढें कळतील.

अभ्यास.

७

(१) पुढील वाक्यांत ज्या ठिकाणीं नामाच्या जागीं सर्वनाम घालावयास पाहिजेत, तेथें तीं घालून दाखवाः—

[पुढील वाक्यांत रामा हरीशी बोलत आहे असें समजावें]
रामानें हरीस बागेत पाहिलें. रामाचा बाप घरीं आला; आतां हरीनें रामाच्या बापास भेटावयास यावें हरीचा घोडा उंच आहे, व रामाच्या लहान बट आहे हरीचा बाप रामाच्या बापासारखा रागीट नाही. हरी रामाला आपलें पुस्तक दोन दिवस देईल काय ? रामा जेवला हरी जेवला का ? रामानें काल पाहिलेला हरीचा मित्र आज रामाचे घरीं आला होता.

[पुढील वाक्यांत रामा हरीशीं न बोलतां हरीबद्दल दुसऱ्याच कोणापाशीं बोलत आहे असें समजावें]

हरी रामास आवडतो कारण हरी चांगला आहे रामा हरीला आज सध्याकाळीं भेटेल रामानें एक पाखरू धरिलें रामा पाखराचे झाल करणार नाही रामा पाखरास सोडून देईल रामानें घोड्यास चावक्रानें मारिलें, म्हणून रामाच्या घोड्याचे पाठीवर वळ उठला, यामुळे रामाचा वाप रामास रागें भरला.

वरील वाक्यांपैकीं पहिलीं वाक्ये आहेत, त्यांत बोलणारा हरी व ऐकणारा रामा आहे असें समजून सर्वनामें घाला.

(३) वरील दोन्ही प्रकारच्या वाक्यांत बोलणारा तिसराच मनुष्य आहे असें समजून वाक्यें लिहा.

धडा अकरावा.

क्रियापदावरून केव्हां असें कळतें.

आहे, करितो, धांवतोस, यांपासून आतां असा वेळेचा बोध होतो; होता, केलें, धांवलास यांपासून मागें असा बोध होतो; व असेल, करील, धांवशील, यांपासून यानंतर किंवा पुढें असा वेळेचा बोध होतो. म्हणजे क्रियापदाच्या रूपावरून जें सांगावयाचें तें केव्हां अथवा आमच्या वेळीं असें कळत असतें. हें जें कळतें त्याला व्याकरणांत काळ असें म्हणतात.

क्रियापदाच्या रूपावरून एकादी गोष्ट मागें झाली, आतां होते, किंवा पुढें होईल असा जो वेळेचा बोध होतो, त्यास काळ असें म्हणतात.

जेव्हां क्रियापदावरून मागें असा बोध होतो, तेव्हा तो भूतकाळ; आतां असा बोध होतो, तो वर्तमानकाळ; आणि नंतर असा बोध होतो, तो भविष्यकाळ.

उदाहरणें—‘सूर्य मावळला,’ ‘ मुलें घरीं गेलीं,’ ‘ हरिनें मला पुस्तक दिले,’ ‘ रामा बसला,’ ‘ यातल्या क्रियापदांचा भूतकाळ आहे; ‘ देव सर्वांचे रक्षण करितो,’ ‘ सूर्य लाल आहे,’ ‘ पक्षी उडतात,’ ‘ आम्ही धडे करितों,’ ‘ यातल्या क्रियापदांचा वर्तमान काळ आहे, आणि ‘ उद्यां सुटी असेल,’ ‘ तू मला पुस्तक दे- शील,’ ‘ माझा मामा आज येईल,’ ‘ आई रागे भरेल,’ यातल्या क्रियापदांचा भविष्यकाळ आहे.

धडा बारावा.

—**—

क्रियापदाचे पुरुष, लिंगे आणि वचनें.

मागे सांगितलेंच आहे, कीं, वाक्याचे दोन भाग अस- तातः—उद्देश्यांग आणि विधेयांग. पहिल्या भागात उद्देश्य म्हणजे ज्याविषयी आपण बोलतो तें मुख्य असतें आणि दु- सऱ्यांत विधेय म्हणजे जें काय आपण उद्देश्याविषयी म्हणतो तें मुख्य असतें.

‘ हुषार मुलगा वर्गामध्यें आपलें नांव वर ठेवितो. ’

या वाक्यांत ‘ हुषार मुलगा, ’ हें उद्देश्यांग; आणि ‘ वर्गामध्यें आपलें नांव वर ठेवितो, ’ हें विधेयांग. या वाक्यांत मुलगा हें उद्देश्य आणि ठेवितो हें विधेय.

‘ माझे पुस्तक मीं आतांच रामाला दिलें ’ यांत पुस्तक उद्देश्य, आणि दिलें हें विधेय. वाक्यांतले दोन मुख्य शब्द जे उद्देश्य आणि विधेय, त्यांचा परस्परांशी फार निकट संबंध असतो. उदाहरणार्थ,—‘ मुलगा ..... ठेवितो ’ असें आहे, यांत मुलगे असें म्हटलें तर ठेवितात असें होईल. ती असें म्हटलें तर ठेवित्ये असें होईल. मी असें म्हटलें तर

ठेवितों असें म्हणावें लागेल. ' पुस्तक... दिलें ' यांत पुस्तक याबद्दल कागद असें घातलें, तर दिला असें म्हणावें लागेल. पुस्तकें असें म्हटलें तर दिलीं असें होईल.

यावरून दिसून येईल कीं, विधेय किंवा क्रियापद हें उद्देश्या-प्रमाणें फिरतें. म्हणजे उद्देश्याचे लिंग, वचन आणि पुरुष हीं क्रियापदाचींही असतात. उदाहरणार्थ—' मुलगा वसतो, ' असें म्हटलें तर उद्देश्य तृतीय पुरुषीं एकवचनीं आहे, तसें क्रियापदही आहे, मुलगा पुल्लिंगी आहे म्हणून वसतो हें ही पुल्लिंगी आहे; पण मुलगा याचें मुलगे असें केलें तर वसतो याचें वसतात असें करावें लागेल. मुलगा या ठिकाणीं पोर असें नपुसकलिंगी नाम घातलें असता वसतो याबद्दल वसतें होईल. आतां मुलगा हें नाम काढून मी हें प्रथमपुरुष सर्वनाम त्याचे जागीं घातलें, तर क्रियापद वसतो असे होईल, व तूं घातलें तर वसतोस असें होईल. हा वर्तमानकाळ झाला. भूतकाळीं ' मी वसलों ' ' तू वसलास ' ' मुलगा वसला ' ' मुलगे वसले ' ' मुलगी वसली ' असे पुरुष, लिंग आणि वचन यावरून फेरफार होतील. भविष्यकाळीं ही पुरुष व वचन यावरून फेरफार होतील; परंतु लिंगावरून होणार नाहीत. उदा०—' मी वसेन, ' ' तू वसशील, ' ' मुलगा वसेल, ' किंवा ' मुलगी वसेल, ' ' मुलगे वसतील, ' इ०.

अशीं अनेक उदाहरणें घेऊन पाहिलें असतां असें दिसून येईल कीं, क्रियापदें पुरुषांप्रमाणें आणि वचनांप्रमाणें नेहेमीं फिरतात; परंतु तीं लिंगाप्रमाणें वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं फिरतात, भविष्यकाळीं फिरत नाहीत.

तेव्हा सध्या पुढील गोष्टी ध्यानात ठेवाव्याः—

- (१) क्रियापदास पुरुष, लिंगें व वचनें असतात.
- (२) क्रियापदें उद्देश्याचे पुरुष, लिंगें आणि वचनें यांप्रमाणें फिरतात.
- (३) सर्व क्रियापदें पुरुष आणि वचनें यांप्रमाणें बदलतात.

परंतु लिंगाप्रमाणें वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं बदलतात, भविष्य-
काळीं बदलत नाहींत.

(४) क्रियापदें बदलतात तेव्हा त्यांचीं रूपें होतात. हीं रूपें मूळचा जो क्रियाशब्द त्यास प्रत्यय लागून होतात. उदाहरणार्थ, क्रियाशब्द वस, + तो (प्रत्यय)=वसतो हें रूप. या मूळच्या क्रियाशब्दास धातु असे म्हणतात, म्हणजे ' वसतो ' यात ' वस ' हा धातु होय.

आता पुरुष, लिंग व वचन, यावरून क्रियापदें तिन्ही काळीं कशीं चालतात, हें पुढें दाखवितों:—

वर्तमानकाळ.

पुल्लिंग, ' मी करितों ' सकर्मक.

मी	करितों.	आम्ही करितों.
तू	करितोस	तुम्ही करिता.
तो	करितो	ते करितात.

स्त्रीलिंग, ' मी जेवत्ये ' सकर्मक.

मी	जेवतें-त्ये	आम्ही जेवतो.
तू	जेवतेस-त्येस, जेवतीस	तुम्ही जेवतां.
ती	जेवत्ये, जेवते, जेवती	त्या जेवतात.

नपुंसकलिंग, ' मी जेवतें ' सकर्मक.

मी	जेवतें	आम्ही जेवतो.
तू	जेवतेस	तुम्ही जेवतां
लें	जेवतें	तीं जेवतात.

भूतकाळ.

पुल्लिंग, ' मी जेवलों ' सकर्मक.

मी	जेवलों	आम्ही जेवलों
तू	जेवलास	तुम्ही जेवला.
तो	जेवला	ते जेवले.

स्त्रीलिंग.

मी	जेवले-ल्ये	आम्ही जेवलों.
----	------------	---------------

ठेवितों असें म्हणावें लागेल. ' पुस्तक. . दिलें ' यांत पुस्तक यावद्दल कागद असें घातलें, तर दिला असें म्हणावें लागेल. पुस्तकें असें म्हटलें तर दिलीं असें होईल.

यावरून दिसून येईल कीं, विधेय किंवा क्रियापद हें उद्देश्या-प्रमाणे फिरतें. म्हणजे उद्देश्याचें लिंग, वचन आणि पुरुष हीं क्रियापदाचींही असतात. उदाहरणार्थ—' मुलगा बसतो, ' असें म्हटलें तर उद्देश्य तृतीय पुरुषीं एकवचनीं आहे, तसें क्रियापदही आहे, मुलगा पुल्लिंगी आहे म्हणून बसतो हें ही पुल्लिंगी आहे, पण मुलगा याचें मुलगे असें केलें तर बसतो याचें बसतात असें करावें लागेल. मुलगा या ठिकाणीं पोर असें नपुसकलिंगी नाम घातलें असता बसतो यावद्दल बसतें होईल. आता मुलगा हें नाम काढून मी हे प्रथमपुरुष सर्वनाम त्याचे जागीं घातलें, तर क्रियापद बसतो असें होईल, व तूं घातलें तर बसतोस असें होईल. हा वर्तमानकाळ झाला. भूतकाळीं ' मी बसलो ' तूं बसलास ' ' मुलगा बसला ' ' मुलगे बसले ' ' मुलगी बसली ' असे पुरुष, लिंग आणि वचन यावरून फेरफार होतील. भविष्यकाळीं ही पुरुष व वचन यावरून फेरफार होतील, परंतु लिंगावरून होणार नाहींत. उदा०—' मी बसेन, ' ' तू बसशील, ' ' मुलगा बसेल, ' किंवा ' मुलगी बसेल, ' ' मुलगे बसतील, ' इ०.

अशीं अनेक उदाहरणें घेऊन पाहिलें असतां असें दिसून येईल कीं, क्रियापदें पुरुषांप्रमाणें आणि वचनांप्रमाणें नेहेमीं फिरतात; परंतु तीं लिंगाप्रमाणें वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं फिरतात, भविष्यकाळीं फिरत नाहींत.

तेव्हा सध्या पुढील गोष्टी ध्यानात ठेवाव्याः—

- (१) क्रियापदास पुरुष, लिंगें व वचनें असतात.
- (२) क्रियापदें उद्देश्याचे पुरुष, लिंगें आणि वचनें यांप्रमाणें फिरतात.
- (३) सर्व क्रियापदें पुरुष आणि वचनें यांप्रमाणें बदलतात.

परंतु लिंगाप्रमाणें वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं बदलतात, भविष्य-
काळीं बदलत नाहींत.

(४) क्रियापदें बदलतात तेव्हां त्याचीं रूपें होतात. हीं रूपें मूळचा जो क्रियाशब्द त्यास प्रत्यय लागून होतात. उदाहरणार्थ, क्रियाशब्द वस, + तो (प्रत्यय)=वसतो हें रूप. या मूळच्या क्रियाशब्दास धातु असें म्हणतात, म्हणजे ' वसतो ' यात ' वस ' हा धातु होय.

आता पुरुष, लिंग व वचन, यावरून क्रियापदें तिन्ही काळीं कशीं चालतात, हें पुढें दाखवितों:—

वर्तमानकाळ

पुल्लिंग, ' मी करितों ' सकर्मक.

मी	करितों.	आम्ही करितों.
तु	करितोस	तुम्ही करितां
तो	करितो	ते करितात.

स्त्रीलिंग, ' मी जेवत्यें ' सकर्मक.

मी	जेवतें-त्यें	आम्ही जेवतो.
तु	जेवतेस-त्येस, जेवतीस	तुम्ही जेवतां.
ती	जेवत्ये, जेवते, जेवती	त्या जेवतात.

नपुंसकलिंग, ' मी जेवतें ' सकर्मक.

मी	जेवतें	आम्ही जेवतो.
तु	जेवतेंस	तुम्ही जेवतां
तें	जेवतें	तीं जेवतात.

भूतकाळ.

पुल्लिंग, ' मी जेवलों ' सकर्मक.

मी	जेवलों	आम्ही जेवलों.
तु	जेवलास	तुम्ही जेवलां.
तो	जेवला	ते जेवले.

स्त्रीलिंग.

मी	जेवले-ल्यें	आम्ही जेवलों.
----	-------------	---------------

तू	जेवलीस	तुम्ही	जेवलां
ती	जेवली	त्या	जेवल्या.

नपुंसकलिंग.

मी	जेवलें	आम्ही	जेवलों.
तू	जेवलेंस	तुम्ही	जेवलां
ते	जेवलें	ती	जेवलीं

भविष्य काल.

‘मी करीन’ सकर्मक.

मी	करीन	आम्ही	करूं.
तू	करिशील	तुम्ही	कराल.
ती	{ करील	ते	{ करितील.
ती		त्या	
ते		तीं	

‘मी बसेन’ अकर्मक

मी	बसेन	आम्ही	बसू
तू	बसशील	तुम्ही	बसाल
ती	{ बसेल	ते	{ बसतील
ती		त्या	
ते		तीं	

अभ्यास.

(१) वाचनाच्या पुस्तकांतून वाक्ये घेऊन क्रियापदांचीं रूपे पुरुष, लिंग व वचन यावरून कशीं फिरलीं हैं विचारावे आणि समजून द्यावे

(२) पुढील वाक्यांत क्रियापदे पुरुष, लिंग व वचने यांप्रमाणें बरोबर फिरलीं आहेत कीं नाही तें पहा, व बरोबर फिरलीं नसतील, तर नीट कराः—भाऊ पत्र लिहितात, आई रागे भरतो केसरी निघाली. ज्ञानप्रकाश वाचलें. बाबा जेवायला बसल्या. मुली खेळावयास गेला. मुलगे उद्यां शाळेस जातील. त्याला फार राग आले. वारा सुटले.

झाडे हालेल. फुलें फुलतात. विद्यार्थी घरीं जातां. खुर्ची व टेबल आणिली. पुस्तकें दिल्या. पुस्त्या लिहिले. पेरू व काकड्या साह्यीं. मुलगे पुस्ती लिहितात. वाचन चांगला वाचला. हराला गणित येतो. पंतोजी विष्णूला शिक्षा देतील.

(१) पुढें क्रियापदांचो रूपें दिलीं आहेत, त्याचें लिंग, वचन व पुरुष सागा; आणि कोणचींही नामें किंवा सर्वनामें घेऊन वा क्रियापदांशीं वाक्यें कराः—क्रियापदांचीं रूपें—शिकवितोस, शिकतो वाचीन.पडतांल. बोलला. होईल. आहे असतो. बोललेत. करितीं. बसला लिहिलेंत. जातील होतात. वाचितात. गाइलें. गातील. म्हणतो. म्हणालों. म्हणतील येतें. मिळतो मिळतील. उडतो. पाहल. पाहतां. आहे. धावतें निवेल. निजतो, पेटला. भाजेल.

धडा तेरावा.

—*—

क्रियापदाचे काळ आणि अर्थ.

क्रियापदाचे वर्तमान, भूत आणि भविष्य असे तीन काळ होतात. आपण साध्या बोलण्यांत ' तो काम करितो ' असें म्हणतो, हा वर्तमानकाळ. पण आपल्या पुस्तकांत ज्या कविता आहेत त्यांत पुष्कळदा करितो याबद्दल करी असें येतें; म्हणजे ' तो काम करितो ' याबद्दल ' तो काम करी ' असें घातलेलें असतें. ' जो भय-संकट वारी, ' यांत वारितो याबद्दल वारी असें आहे- ' उपदेश घेतां सुख वाटे, ' यांत वाटतें याबद्दल वाटे म्हटलें आहे. ' तरुस नूतन पल्लव फूटती ' यांत फुटतात याबद्दल फूटती आहे. ' दारिद्र्यमित्रा बससी शरीरीं, ' यांत बसतोस असें साध्या बोलण्यांत आपण म्हटलें असतें. तेव्हा याप्रमाणें कवितेंत वर्तमानकाळाचीं निराळ्या तऱ्हेचीं रूपें होतात असें दिसून येईल. हीं रूपें अशीं होतातः—

' कर धातु, सकर्मक.

मी करीं	आम्ही करू, करों
तू करिशी, करशी	तुम्ही करा
तो	ते
ती } करी	त्या { करिती करती.
तैं	तीं

' बस ' धातु, अकर्मक

मी बसें	आम्ही बसू, बसों
तू बसशी	तुम्ही बसा
तो	
ती } बसे	त्या { बसती
तैं	तीं

हीं रूपें लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत. हीं रूपें कवितेंत म्हणजे जुन्या भाषेंत येतात, म्हणून याला जुना वर्तमान-काल आणि मागें सांगितलेला तो चाल वर्तमानकाल अशीं नावें द्यावीं.

रीतिभूतकाल — मी बसलों, तू बसलास, तो बसला, अशीं भूतकालाचीं रूपें मागें आलीं आहेत. यांशिवाय मी बसें, तू बसस, तो बसे, ते बसत, अशीं रूपें होतात. ' तो माझ्याकडे येई तेव्हां खुर्चीवर बसे. ' यांत बसे याचा अर्थ, त्याची बसण्याची रीत होती. ' गुरूजी मला आपलें पुस्तक वाचावयास देत ' यात देण्याची त्याची चाल होती. अशा रीतीनें या रूपांवरून ' मागें असें करण्याची रीत किंवा चाल होती ' असा अर्थ होतो. म्हणून यास रीतिभूतकाल असें म्हणतात. याचीं रूपें अशीं

'कर' धातु सकर्मक.		'बस' धातु अकर्मक.	
मी करीं	आम्ही करू	मी बसें	आम्ही बसों
तू करीस	तुम्ही करा	तू बसस	तुम्ही बसा
तो	ते	तो	ते
ती	त्या	ती	त्या
तें	तीं	तें	तीं
} करी		} बसे	
} करीत		} बसत	

हीं रूपें लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत

आज्ञार्थ—'मी घरीं जाऊं?' 'हें काम मी करूं काय?' यांत बोलणारा आज्ञा मागतो.

'हरी, पुस्तक वाच.' 'मुलानो, जाग्यावर बसा.' यांत एकानें दुसऱ्यास आज्ञा केली आहे.

'ईश्वर तुमचें कल्याण करो.' यांत आशीर्वाद आहे हीं जीं रूपें होतात, यांत मुख्यतः आज्ञेचा अर्थ असतो म्हणून यांस आज्ञार्थ असें म्हणतात. आज्ञार्थाचीं रूपें अशीं होतातः—

'कर' धातु.

मी करूं	आम्ही करूं
तू कर	तुम्ही करा.
तो	ते
ती	त्या
तें	तीं
} करो, करू	
} करोत, करूत.	

विध्यर्थ—'हा मुलगा त्याचा भाऊ असावा.' 'तू यंदां परीक्षेत पास व्हावास.' 'त्यानें उद्योग करावा.' 'मुलानीं पुस्तकें वाचावीं.' 'लोकांनीं देवाची आज्ञा पाळावी.' 'त्यानें लहानपणीं आईस नित्य त्रास द्यावा.'

या वाक्यांत अजमास, रीत, कर्तव्य इत्यादि गोष्टी सांगितल्या आहेत, आणि क्रियापदाच्या रूपावरून तसा अर्थ होतो. क्रियापदाच्या अशा प्रकारच्या रूपांस विध्यर्थ असें नांव आहे. हीं रूपें लिंगाप्रमाणें फिरतात.

टीपः— ही रूपें लहान मुलांस समजण्यास कठीण आहेत, म्हणून याची जास्त माहती येथे सांगितली नाही. तूर्त हीं मुलांस ओळखितां आलीं म्हणजे झाले.

संकेतार्थ—‘वाप घरीं असता तर तो रामाला येण्यास आज्ञा देता.’ ‘गुरूजी असते तर हें उदाहरण सांगते;’ ‘मी असतो तर असें झालें नसतें.’

या वाक्यांत अमुक झालें तर अमुक होईल, असा संकेताचा अर्थ असतो. म्हणून या रूपांस संकेतार्थ असें नांव आहे. हीं रूपें लिंगांवरून फिरतात. हीं रूपेही तूर्त मुलांना ओळखतां यावीं म्हणजे झालें.

हे जे तीन अर्थ सांगितले, यांच्या योगानें क्रियार्थाहून अधिक अर्थ समजतो. यांना वर्तमान, भूत, भविष्य, असा काळाचा भेद नाही.

जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून क्रियेच्या अर्थाहून कांहीं विशेष बोध होतो, तेव्हां त्यास अर्थ असें म्हणतात. हे अर्थ आज्ञार्थ, विध्यर्थ आणि संकेतार्थ असे तीन आहेत.

जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून आज्ञा, उपदेश, प्रार्थना, इत्यादिकांचा अर्थ निघतो, तेव्हां तो आज्ञार्थ; उदा०—हरी तूं जा; देवा, आमचे बरे कर; मुलांनो, दांडगाई करू नका, मी जाऊं काय ? तो जावो अथवा ते जावोत; इत्यादि.

जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून कर्तव्य, शक्यता, रीत, उपदेश, अजमास इत्यादिकांचा बोध होतो, तेव्हां विध्यर्थ होतो; उदा०—मुलांनीं गुरूची आज्ञा पाळावी, तुम्हीं हें काम करावें, विठूनें लहानणीं फार हट्ट करावा, तो आज पापा, इत्यादि.

जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून अमुक केलें तर अमुक होईल असा अर्थ निघतो तेव्हां तो संकेतार्थ; उदा०—तो जाता तर बरें होतें, तू पत्र लिहितास तर काम झालें असतें, इत्यादि.

टीप—जेव्हा वाक्यामध्ये हे तिन्ही अर्थ नसतात, तेव्हा तो फरक समजण्यासाठी त्या वाक्यांत स्वार्थ आहे असें म्हणतात. म्हणून स्वार्थ हा एक चौथा अर्थ मानिला आहे.

तेव्हां पाच काळ आणि तीन अर्थ मिळून एकंदर आठ प्रकारचीं क्रियापदांचीं रूपे आहेत; तीं अशीं.—काळ—
१ चालू वर्तमान, २ जुना वर्तमान, ३ साधा भूतकाळ, ४ रीतिभूतकाळ, आणि भविष्यकाळ. अर्थ—१ आज्ञार्थ, २ विध्यर्थ, आणि संकेतार्थ.

यांमध्ये चालू वर्तमान, साधा भूत, विध्यर्थ आणि संकेतार्थ या चौहोंचीं रूपे लिंगाप्रमाणें फिरतात, आणि जुना वर्तमानकाळ, रीतिभूत, भविष्यकाळ आणि आज्ञार्थ यांचीं फिरत नाहीत.

अभ्यास

९

(१) पुढील वाक्यांतले निरनिराळे अर्थ सांगा—मुलांनो, आपली नावे सांगा. तुम्हीं अगोदर बोलावे तो गेला असेल आई-बापांनीं मुलांस शिकवावे. तो केव्हां आला? जर तू आलास तर ती येईल ते तसें न करीत. राजा, माझे सकट निवारण कर पाऊस पडता तर शेतें पिकतीं घेई घेई माझे वाचे, गोड नाम राघोबाचे देवा माझे रक्षण कर मुलांनीं विद्या शिकावी रूपावरून माझे पैसे द्या. आतां त्यानें उपाशां मरावे मी निजू? तो राहिला असावा. त्यानें काम केलें असतें. घडेना हें भिथ्या जरि तारि न मी भागवत रे. तुम्ही औषध द्याल तर मी बरा होईन. या कामांत तुला यश मिळो. तुम्ही आपले स्नेही मिळवा. तो गेला होता. त्यानें सांगि-

तलें नाहीं नू जाणार असलास तर मला कळीव. नित्य गीता वाचवी यावे महाराज । तुमची वाट पहात किती बसावे !

(२) पुढील क्रियाशब्द निरनिराळ्या काळीं व अर्थीं चालवून दाखवा, —कर दे अस. हो. फीर. सांग. नाच. धर. ने मर जा. गा. पळ. घाल म्हण. माग पी. भी ऊड. राहा ठेव. ठाक पाहा. लाग शक खेळ हस. धाव समज उमज पाठीव वूड. मिळव. बघ. जळ. रीघ. लव. धू शीख. आचर. पसर. जग थुक. वूज. म्हण जग वी गळ.

(३) पुढें क्रियापदांचीं रूपें दिलीं आहेत त्या प्रत्येकांतल्य मूळ क्रियाशब्द, त्याचा काळ, पुरुष, वचन व लिंग (असल्यास) सांगाः—सागतों बोलेल सांगितलें झाल्या फिरतो. मेले. मागितलें शिकतोस. खेळाल. पाठावितात जात्येस. हंसतेस आचरलें. धुनात. उडाल्या उडविलीं. गेल्यात. शिकशी बुडाल असलेंत. होतो होते नलगत होतील. झालें. बोलती निघशी. मिळव. जा जळू. पिळो खेळोत पिळ समजलें समजतात. रिघतोस धुतल्या. पाडलीं लावल्या विधारलीं. बाधितलें. लिहितो. हिंडावितात पाहिजे. हवेंत नकोस. म्हटलें म्हणालीस. प्यालें. गळतील स्थेल.

धडा चौदावा.

कित्येक धातुसाधित शब्द.

‘असें करणें चांगलें नाहीं.’ ‘हें बोलणें तुला शोभतें काय?’ यात करणें आणि बोलणें हीं नामें आहेत.

वाळलेलें गवत. गेल्या माणसाचे दोष काढूं नये. जळत्या घराचा वासा. पळतें पीक. यात वाळलेलें, गेल्या, जळत्या, पळतें, हीं विशेषणें आहेत.

तो हंसत बोलतो आणि वांकून चालतो. पळत पळत

ये. रामा उभा राहून हसूं लागला. यांत हसत, वांकून, पळत, राहून, हसूं हीं अव्ययें आहेत.

हे सर्व शब्द धातूवरून झाले आहेत. अशा रीतीने धातूवरून जशीं काळ व अर्थ यांचीं रूपें होतात, तशींच नामें, विशेषणें आणि अव्ययें हीं होतात. यांस धातुसाधित शब्द असें म्हणतात.

हे धातुसाधित शब्द अनेक प्रकारचे आहेत. त्यातलें कांहीं मुख्य मुख्य येथें सांगतोः—

नामें—धातूस णें असा प्रत्यय लागून ती क्रिया दाखविणारीं नामें होतात. जसें,—करणें, बोलणें, चालणें, निजणें, उठणें, असणें, होणें, हसणें, इत्यादि.

विशेषणें—(१) धातूस ला आणि लेला असे प्रत्यय लागून विशेषणें होतात. जसें,—मेला, मेलेला, वाळला, वाळलेला, इत्यादि, हीं भूतकालवाचक विशेषणें.

(२) धातूस णार असा प्रत्यय लागून विशेषणें होतात; जसें,—करणार, करणारा, जाणार, जाणारी, रडणारें (मूल) लिहिणारा, इत्यादि. हीं भविष्यकालवाचक विशेषणें.

(३) धातूस ता असा प्रत्यय लागून विशेषणें होतात; उदा०—चालता बोलता मनुष्य, रांगतें मूल, इत्यादि.

अव्ययें—(१) धातूस तां आणि तांना असे प्रत्यय लागून, उदा०—‘घरीं जातां जातां अथवा जातांना माझ्याकडे येऊन जा.’

(२) धातूस ऊं असा प्रत्यय लागून अव्ययें होतात; उदा०—तो बोलूं लागला, आजान्यास निजूं देऊं नको, इ०.

(३) धातूस ऊन प्रत्यय लागून अव्यय होतात; उदा०—
तो माझ्याकडे येऊन गेला; त्यानें काम करून टाकिलें इ०.
पुढें दिलेले कित्येक चमत्कारिक धातुसाधित शब्द आणि
त्यांचे उपयोग तूर्त मुलांनी लक्षात ठेवावे—

(१) मला मुत्रईस जावयाचें आहे. तेथें जावयाचें हें
नाम, अर्थ, जावयाचें कारण.

(२) आईमुलास जेवूं घालिते. जेवूं हें नाम; अर्थ, जेवण
अथवा अन्न.

(३) ' करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें; ' ' मूर्खाचें
समाधान करावयास येतें. ' येथें करूं आणि करावयास हीं
नामें आहेत.

(४) मला गुजराथी बोलवावयास येतें, पण लिहावयास
येत नाहीं. येथें हीं नामें.

(५) आवट खाण्याचें सोडून दे. खाण्याचें, नाम.—मी
तुला बोलवावयास येईन—अव्यय.

धातुसाधित शब्दांचा नामें आणि विशेषणें यांच्यासारखा
उपयोग होतो, तेव्हां त्यांस क्रियावाचकनामें आणि क्रिया-
वाचक विशेषणें असें म्हणावें.

धातुसाधित शब्द जेव्हा सकर्मक धातूवरून झाले अस-
तात, तेव्हां त्यांचें कर्म त्याचें बरोबर वाक्यांत घातलेलें
असतें. उदा०—तो पत्र लिहून टपालांत टाकील. तुझा
मित्र तुला बोलवायास आला आहे. मी अभ्यास करीत
असतां मध्यें कांहीं बोलूं नको. उनाड मुलें गडबड करीत
असतात. इत्यादि.

अभ्यास

१०

(१) पांच सकर्मक आणि पांच अकर्मक वातु घेऊन त्यांची धातुसाधितें पाठीवर लिहून दाखवा.

(२) कांहीं धातु घेऊन त्यांचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं धातुसाधितें करा, आणि त्यांचा वाक्यांत उपयोग करून दाखवा.

(३) धातुसाधितांचा क्रियावाचक नामें आणि विशेषणें असा उपयोग झाल्याचीं आणि त्यांना कर्में असल्याचीं उदाहरणें पाठीवर लिहा.

(४) पुढील वाक्यांतले धातुसाधित शब्द सांगून, ते कोणत्या प्रकारचे आहेत हेही सागाः—कापड विणण्याचे कारखाने मुबईत पुष्कळ झालेले आहेत. हें काम करणारा मनुष्य आढळत नाही. अशा तऱ्हेनें वाचणें कोणास अवडणार नाही ते लोक गरीबांस धर्म करीत आहेत. असा प्रसंग फुकट जाऊ देऊं नका. मेहनत घेऊन केलेले काम सर्वांना आवडतें. मला मामानें आज जेवावयास बोलाविलें आहे तो नित्य पाच भिकऱ्यांस जेवावयास घालितो. हरी मला जागेवरून उठूंच देईना; त्याला काय करावयाचें? बाबांना आज रात्रीच्या गाडीनें मुबईस निघून जावयाचें आहे. एवढी पत्रें लिहून टाक. पुण्यास जाणारा कोणी भेटला तर पाहा. हें तुला कोणा करावयास (करायाला अथवा करू) सांगितलें? चाकराला पुढें चावयास पडल्याचें मला वाईट वाटलें. मूल मोठ्यानें रडू लागलें; तें अजून रडत आहे. उन्हाळा अजून होत नाही. उन्हाळा अद्यापि होऊ लागला नाही. थडी पडायला लागली. वारा सुटून गारा पडूं लागल्या. आमच्या घरीं रोज आले गेले दहा पाहुणे असतात. उठत बसत आम्ही दहा कोस मजल चालून गेलों. मार्गे शिकविलेले सर्व धडे उद्यां वाचून या. मी तुला येथें बसू देणार नाही. हें पत्र तुला कोणी लिहून दिलें? मी तुला पत्र लिहू दिलें म्हणून. वारवार पत्र पाठवीत जाणें. वारवार पत्र पाठवून समाचार घेत असलें पाहिजे.

धडा पधरावा.

प्रयोग.

वाक्य म्हणजे आपलें बोलणें. त्यामध्ये उद्देश्य आणि विधेय म्हणजे ज्याविषयी आपण कांहीं म्हणतो तें, आणि त्याविषयी जें काय आपण म्हणतो तें, असें दोन भाग असतात.

क्रियापदाचा अर्थ कांहीं तरी करणें, असा असतो. यामुळे वाक्यांत कोणी तरी करणारा म्हणजे कर्ता असतो.

कांहीं तरी करणें हा जो क्रियापदाचा अर्थ, त्यांतलें कांहीं तरी निराळें सांगावयाचें असलें, म्हणजे तें कर्म होतें. उदाहरणार्थ, 'रामा बसतो' यांत रामा काय करितो हें बसतो यांतच सांगतां आलें. तें निराळें सांगण्याची जरूर नाही. पण 'पोपट पेरू खातो,' यांत खातो काय, तर पेरू, असें निराळें सांगवें लागतें; म्हणजे कर्म बालावें लागतें. या गोष्टी मार्गे माहित झाल्याच आहेत.

'रामा बसतो.' 'हरी गेला.' 'पोपट उडेल.' विद्यार्थी आपला धडा करितो.' मी तुला पत्र लिहीन.' या वाक्यांत बसतो हें रामाबद्दल सांगितलें; तसेंच गेला, हें हरीबद्दल, उडेल, हें पोपट याबद्दल, करितो हें विद्यार्थी याबद्दल, आणि लिहीन हें मी याबद्दल सांगितलें.

तेव्हां या वाक्यांत जे काय आपण सांगितलें तें कर्त्याबद्दल सांगितलें, यासाठीं कर्ता हें उद्देश्य आहे. उद्देश्याप्रमाणें क्रियापदाचें रूप फिरतें. तेव्हां या वाक्यांत क्रियापदें कर्त्याप्रमाणें फिरत आहेत, असें दिसून येईल.

परंतु—'रामानें मला पांच रुपये दिले.' 'पोपटानें सगळा

पेरू खाल्ला. 'विद्यार्थ्यांनी आपला धडा केला.' 'माझ्या भावाने मला पत्र लिहिले.' या प्रत्येक वाक्यांत आपण जें काय सांगावयांचें तें कर्माव्दल सांगितलें; जसें, दिले हें रुगायाव्दल; खाल्ला हें पेरू व्दल, केला हें धडा याव्दल; आणि लिहिलें हें पत्र याव्दल. तेव्हा या वाक्यांतलें उद्देश्य कर्म आहे. म्हणजे कर्माप्रमाणें क्रियापदाचें रूप फिरत आहे.

आणखी पुढील वाक्यें पाहा — 'रामानें रावणास मारिलें.' 'माझ्या वडिलांनीं चाकरास गांवाला धाडलें.' या वाक्यांत मारिलें व धाडलें हीं क्रियापदें कर्त्याव्दल किंवा कर्माव्दल कांहीं सांगत नाहींत. तर मारिलेलें आहे, धाडलेलें आहे, असें क्रियार्थाव्दल सांगतात.

तेव्हा यावरून दिसून येईल कीं आपलें बोलणें नेहमीं तीन प्रकारचें असतें. तें असें—

(१) आपण कर्त्याव्दल बोलतो. त्यावेळीं कर्त्याच्या लिंग-वचन-पुरुषाप्रमाणें क्रियापदाचे लिंग-वचन-पुरुष असतात; म्हणजे कर्त्याचा दर्शक शब्द उद्देश्य असतो.

(२) आपण कर्माव्दल बोलतो. त्यावेळीं क्रियापदाचे लिंग-वचन-पुरुष कर्माप्रमाणें असतात. म्हणजे कर्माचा दर्शक शब्द उद्देश्य असतो.

(३) आपण कर्त्याव्दल अथवा कर्माव्दल न बोलतां केवळ काय झालें तेवढेंच सांगतो. अशा वाक्यांत क्रियापद कोणत्याही शब्दाप्रमाणें न फिरतां तें तृतीय पुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी असतें. अशा वाक्यांत क्रियार्थ हाच उद्देश्य असतो.

अशा प्रकारची जी वाक्यामध्ये, कर्ता, कर्म आणि क्रियापद यांची परस्परांच्या संबधाची व्यवस्था असते, तिला प्रयोग असें व्याकरणात म्हणतात.

ही व्यवस्था तीन प्रकारची असते, म्हणून प्रयोग तीन आहेत—(१) कर्तारि-प्रयोग (२) कर्मणि-प्रयोग आणि (३) भावे-प्रयोग.

वाक्यांत कर्ता आणि कर्म यांचें लिंग, वचन व पुरुष यांच्या अनुरोधानें क्रियापदाची जी व्यवस्था असते, तिला प्रयोग असें म्हणतात.

जेव्हां वाक्यांत कर्ता उद्देश्य असतो, म्हणजे कर्त्याचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापदांचें लिंग, वचन आणि पुरुष हीं असतात, तेव्हां त्या वाक्याचा कर्तारि-प्रयोग असतो.

जेव्हां वाक्यांत कर्मपद उद्देश्य असतें, म्हणजे कर्माचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापदाचें लिंग, वचन आणि पुरुष हीं असतात, तेव्हां त्या वाक्याचा कर्मणि-प्रयोग असतो.

जेव्हां वाक्यांत कर्त्याचें किंवा कर्माचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापदाचें लिंग, वचन आणि पुरुष हीं नसतात, आणि क्रियापद तृतीय पुरुषीं, नपुंसकालिंगीं, एकवचनीं असतें, तेव्हां त्या वाक्याचा भावे-प्रयोग असतो.

कर्तारिप्रयोगात कर्ता उद्देश्य, कर्मणिप्रयोगात कर्मपद उद्देश्य, आणि भावेप्रयोगांत क्रियार्थ उद्देश्य, अशी व्यवस्था असते.

ज्या वाक्याचा कर्तारि-प्रयोग असतो, त्या वाक्यातील क्रियापदास कर्तारि क्रियापद असें म्हणतात, व कर्मणिप्रयोगांतल्या क्रियापदास कर्मणि, आणि भावे-प्रयोगातील क्रियापदास भावी क्रियापद असें म्हणावें.

कर्तारि-प्रयोगात कर्ता प्रथमान्त असतो, आणि कर्मपद द्वितीया विभक्तीत असते. कर्मणि-प्रयोगात कर्ता तृतीयान्त असतो, आणि कर्मपद हे वाक्यातलें उद्देश्य होऊन, तें प्रथमान्त असतें. भावे-प्रयोगात कर्ता तृतीयान्त आणि कर्म द्वितीयान्त अशी व्यवस्था असते. उदाहरणें:—‘विद्यार्थी आपले घडे मन लावून करितात,’ यात करितात हे क्रियापद विद्यार्थी या कर्त्याप्रमाणें चालतें. यात विद्यार्थी ही प्रथमा विभक्ति आणि घडे ही द्वितीया. म्हणून हा कर्तारि-प्रयोग. ‘विद्यार्थ्यांनै आपलें घडे मन लावून केले.’ यात केले हे क्रियापद घडे या कर्माप्रमाणें चालतें, म्हणून हा कर्मणि-प्रयोग, यात विद्यार्थ्यांनै ही तृतीया विभक्ति, घडे हे कर्मपद उद्देश्य असल्यामुळे त्याची प्रथमा विभक्ति आहे. ‘आईनें मुलीस निजविलें’ हा भावेप्रयोग. यात ‘निजविलें’ हे क्रियापद कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणे चालत नाही. तें तृतीयपुरुषी नपुसकलिंगी एकवचनी आहे. आईनें हा कर्ता तृतीयान्त आहे, मुलीस हे कर्म द्वितीयान्त आहे, आणि निजविलें याचा अर्थ निजविलेलें आहे असा असून निजविलेलें हा क्रियार्थ उद्देश्य आहे. म्हणून हा भावे-प्रयोग. भावेप्रयोगात उद्देश्य निराळें नसतें. तें क्रियापदातच गुप्त असतें.

अभ्यास

११

(१) पुढील वाक्यांचे प्रयोग सांगा.—

राजा प्रजेचें पालन करितो. हरी आज सकाळी सात वाजतां आगगाढींनून मुंबईस गेला. शहाणे मुलगे नेहमीं आईचापांची आज्ञा पाळितात त्या मुलांनै आपला घडा केला. सर्व जगास उजेड देण्या-साठी इश्वराने सूर्यास उत्पन्न केलें, व रात्री सूर्य नसता प्रकाश देण्या-साठी चंद्र निर्माण केला. सदाशिवानें आज आम्हांस बोलाविलें व आम्ही गेलों ती मुलगी कशीदा उत्तम काढिते तिनें आपल्या चौ-ळांवर कशीदा काढला शत्रूनी युद्धात त्यास मारिलें तो स्वर्गास गेला. क्षिपायानें चोर धरिला. न्यायाधीशाने त्याच्या अपराधाची चौकशी

केला. अपराध त्याने केला असें ठरले, तर त्यास शिक्षा होईल भावडे एक-
मेकांशीं ममतेनें बोलतात वाड्ट मुले असतात तीं भांडतात, व एकमेकांस
मारितात. असें झालें असतां आईचाप त्यांस शिक्षा करितात. मला वाटते,
हराला आंधा आवडतो. गोविंदानें रुष्णास मारिलें. हरिनें पक्ष्यास एक
दगड मारिला. रामानें रावणास मारिलें भीमानें जरासध वधिला. तुम्हीं
आतां जावें हें बरें. हरिनें गळ्यास मजकडे धाडलें.

धडा सोळावा.

अव्ययें व त्यांचे प्रकार.

ज्यास लिंग, वचन, विभक्ति, काळ इत्यादि लागत नाहींत
असे जे शब्द, त्यास अव्ययें असें म्हणतात. या अव्ययाचे
निरनिराळ्या प्रकारचे उपयोग होतात. उदा०—‘ तो जलद
बोलता ’ येथें बोलण्याची तऱ्हा सांगितली. ‘ रामा येथे
आहे ’ किंवा ‘ हरी आंत आहे, ’ येथें स्थळ किंवा जागा
दाखविली. ‘ रामा काळ आला ’ यांत काळ समजला. ‘ विष्णू
आणि केशव, ’ यात आणि यानें दोन शब्दांचा संबंध
जोडून दिला. घरावर यात घर या शब्दाच्या संबंधानें स्थळ
सांगितलें. ‘ अहाहा, काय मौज ! ’ यांत अहाहा यानें
आनंद दाखविला. अशा प्रकारचे जे या शब्दांचे निरनिराळे
उपयोग होत असतात, त्या उपयोगांवरून या शब्दांच्या
कांहीं जाती झाल्या आहेत. त्यांतल्या एका प्रकारच्या अव्य-
यांस शब्दयोगी अव्ययें असें म्हणतात. कारण त्यांचा
उपयोग म्हणजे संबंध नेहेमीं दुसऱ्या शब्दांशीं येतो.
‘ नम्रते-पुढें रागाचें चालत नाहीं, ’ ‘ रामा मित्रा-कडे गेला, ’
या वाक्यांत पुढें व कडे हीं अव्ययें याच जातीचीं आहेत;
कारण यांचा नम्रता व मित्र या शब्दांशीं संबंध आला आहे.
माणें नामांच्या विभक्तीचीं रूपें व प्रत्यय सांगितले आहेत.

शब्दयोगी अव्ययें हीं नामें किंवा सर्वनामें यांच्या पुढें येऊन त्यांपासून विभक्तीसारखें काम होतें. उदा०—' तो घरी आहे; ' यांतील घरीं यांतल्या ई या प्रत्ययाबद्दल आंत हें शब्दयोगी अव्यय लावून घरांत असा शब्द होतो व अर्थ तोच असतो. ' मी रामाशीं बोलतो, ' यांतल्या रामाशीं याबद्दल रामाजवळ असें आपणास घालतां येईल. यांत जवळ हें शब्दयोगी अव्यय आहे. याचप्रमाणें हरीस याबद्दल हरीप्रत, मुंबईहून याबद्दल मुंबईपासून, असे उपयोग करिता येतील. शिवाय ज्या ठिकाणीं विभक्तीच्या प्रत्ययानें आपलें काम होत नसेल, त्या ठिकाणीं या अव्ययानें कामा होतें उदा०—माथां अशी सप्तमी कवितेंत येतें. साध्या भाषेंत तसा उपयोग करण्याची चाल नाहीं. याबद्दल वर या शब्दयोगी अव्ययाचा उपयोग करून आपणास डोक्यावर किंवा माथ्यावर असे म्हणता येईल. वरील उदाहरणांवरून आणखी एक गोष्ट लक्षात आली असेल. ती ही कीं, शब्दयोगी अव्ययें नामापुढें लावलीं म्हणजे प्रत्यय लावण्याच्या पूर्वीं जसें नामाचें सामान्यरूप होतें, तसें यांच्यापूर्वींही होतें. असा या अव्ययांचा उपयोग आहे. तेव्हां:—

जीं अव्ययें शब्दांपुढें योजिलीं असतां त्यांपासून विभक्तीचें काम होतें तीं शब्दयोगी अव्ययें जाणावीं.

शब्दयोगी अव्ययांशिवाय अव्ययांच्या आणखी जाती आहेत. त्या अशा—(१) तो आतां आला. मीं तेथें नव्हतो. रामा फार बोलतो. पक्षी उंच उडाला. उद्यां पाऊस खचित पडेल. या वाक्यातील अव्ययांनीं क्रियेच्या संबधानें वेळ, जागा, गुण, प्रकार, निश्चय. असें विशेष कांहीं कळतें. यास क्रियाविशेषण

(२) राम आणि लक्ष्मण. तो अथवा हा. हरी जरी एवढा मोठा झाला, तरी त्याला काहीं कळत नाही. मी त्याच्याकडे येणार नाही; कांकीं माझी ओळख नाही. तो होता म्हणून बरें झाले. तूच गेलास म्हणजे बरें. तो बरीं आहे, परंतु भेटणार नाही; पण त्याचा भाऊ भेटेल. यातील अव्ययें दोन शब्द अथवा दोन वाक्यें यांचा अन्वय करितात म्हणजे संबंध जोडितात. यास उभयान्वयी अव्ययें असें म्हणतात.

(३) अहाहा, अबव, अरेरे, छे, शिवशिव, चूप, चिप, वाहावा, भले, शावाम, इत्यादि अव्ययें एकाएकीं होणारे मनाचे उद्गार दाखवितात. यांस केवलप्रयोगी अव्ययें असें म्हणतात.

जीं अव्ययें क्रियेच्या संबंधानें वेळ, जागा, प्रकार, इत्यादि विशेष कांहीं दाखवितात, त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें असें म्हणतात.

उदा०—जरी, तरी, जरी, तरी, जरी, तरी, जरी, तरी, खाचत नि.सशय, बहुधा, मुळींच, इत्यादि.

जीं अव्ययें दोन शब्द अथवा दोन वाक्यें यांचा अन्वय म्हणजे संबंध जोडितात, त्यांस उभयान्वयी अव्ययें असें म्हणतात.

उदा०—आणि, व, अथवा, किंवा, जर, तर, जरी, तरी, यद्यपि, तथापि, म्हणून, म्हणजे, पण, परंतु, इत्यादि.

जीं अव्ययें एकाएकीं होणारे मनाचे उद्गार दाखवितात, त्यांस केवलप्रयोगी अव्ययें असें म्हणतात.

उदा०—अरेरे, अहाहा, अबव, छे, वाहावा, शावाम, भले, इत्यादि.

शब्दयोगी अव्ययें विभक्तीचीं कामें करितात. द्वितीयेपासून प्रत्येक विभक्तीचीं बरींच अव्ययें आहेत. त्यातलीं मुख्य

मुख्य यें सागतों —

द्वितीया—प्रत, लागीं, उदा०—पुरुषाप्रत, त्यालागीं.

तृतीया—मुळें, कडून, करवीं, उदा०—रामामुळें, हरीकडून, वापाकरवीं.

चतुर्थी—प्रत, लागीं, साठीं. स्तव, करितां, उदा०—रामाप्रत, हरीलागीं, आम्हासाठीं, यास्तव, त्याकरिता.

पंचमी—पेक्षा, पासून, खेरीज; उदा०—रामापेक्षा, घरापासून, आम्हाखेरीज. इ०,

षष्ठी—विषयीं, संबधी, उदा०—हरीविषयीं, त्यासंबधी. इ०.

सप्तमी—आत, मध्यें, माजी, टायीं, उदा०—घरात, रस्त्यामध्यें, युद्धामाजी, देवाठायीं इ०.

अभ्यास

१२

(१) पुढील वाक्यांत जीं अव्ययें असतील तीं ओळखा आणि त्याच्या जाती सांगा—विष्णू आणि रामा तेथें राहतात जेव्हा दरवडा पडला, तेव्हां आम्ही तेथें नव्हतो तो फार चांगलें बोलला ईश्वर माणसाकडून पुण्य करवितो पोटासाठीं मनुष्य दान होतो. मागे मनुष्य वळी देण्याची चाल होती. एकच गोष्ट मला ठाऊक आहे. तू मात्र तेथें जाऊ नको तू एकटा जाऊ नको भावाचरोबर जा. मुचईपासून वसई फारतर धारा कोस असेल आपल्या मुलाविषयीं देखील तुम्हीं त्याचेजवळ घोलू नका शितावरून भाताची परीक्षा. विष्णू माडीवर आहे जेवणाची तयारी खालीच केली आहे तुझे नाव फारच खाली गेलें. अरे देवा, कोण हें सकट! बहुतकरून गमा आज बडोद्याहून येईल तुम्ही कोठे राहतां तें त्यांस लागलेंच कळविलें काय? पागोटें किंवा टोपी चालेल, पण धोतर व उपरणें देव्ही पाहिजेत इकडून ये कसा. रामाकडून असलें काम कदाचित् होणार नाही खात्री असू द्या कीं या कामांत तुम्हांस सचित यश मिळेल

(२) पुढील वाक्यांतील शब्दयोगी अव्ययें कोणत्या कोणत्या विभक्तीबद्दल वातली आहेत, ते सांगाः—वनार्थं श्रम करा. साधुपुरुष सुखालागीं अरण्यात जातान. त्या मालामध्यें सावकाराचा फार

तोटा झाला. अकलेवांचून सर्व व्यर्थ. मृत्युपरसि गरीबी अति वाईट. कालपासून मी त्याच्याकडे खेपा घालितो. त्याविषयी बोलू नको. केलेलें अनाट्याची जाणार नाही. नगरात प्रत्येक घरामध्ये चोर शिरला. पुत्रप्राप्त्यर्थं दशरथानें यज्ञ केला.

(३) पुढल्या वाक्यांतले विभक्तिप्रत्यय काढून त्याचे जागी शब्दयोगी अव्ययें घालाः—तो घरीं दारीं सारखाच मनीं वसे लें स्वप्नीं दिसे तापानें तो जेर झाला. दुष्टाशीं सगती करू नको दारिद्र्याहून मरण बरें सुरतेहून बडोदें जवळ आहे ही गोष्ट त्याने मातेस कथन केली. घरीं अन्न आहे. सुजेनें पाय दुखत आहे. सोनें वीस रुपये तो का मिळतें शेतकऱ्यानें एका पासोडांला एक मण दाणे दिले. तो ब्राह्मणांस एकेक मोहोर देतो.

धडा सत्रावा.

व्याकरण चालवणें.

‘ व्याकरण चालविणें, ’ किंवा ‘ व्याकरण करणें ’ म्हणजे वाक्यात प्रत्येक शब्दाची किंवा त्यातल्या एकाद्या शब्दाची व्याकरणसंबधीं सर्व हकीगत सांगणें. उदाहरणार्थ,—नाम असलें तर त्याचें लिंग, वचन, विभक्ति व त्याचा कोणत्या शब्दाशीं संबध आहे हें; विशेषण असल्यास त्याचें विशेष्य, क्रियापद असल्यास सकर्मक, अकर्मक, अशी त्याची जात, त्याचा काल, कर्ता, कर्म, एकंदर वाक्यांतला कर्ता, कर्म, व वाक्याचा प्रयोग; अव्यय असल्यास तें, इत्यादि.

या गोष्टी कशा सांगाय्या हें समजण्यासाठीं काहीं वाक्ये घेऊन त्यातील प्रत्येक शब्दाचें व्याकरण करून दाखवितों:—

वाक्य (१)—“ हरी सकाळीं उठून देवाची प्रार्थना करितो, मग तो आपले शाळेंतले धडे तयार करितो. ” यांत दोन वाक्ये आहेत. पहिल्यात हरी हा कर्ता, प्रार्थना हें कर्म,

आणि करितो हैं क्रियापद. दुसऱ्यात तो हा कर्ता, धडे हैं कर्म,
आणि करितों हैं क्रियापद. दोन्ही वाक्याचा कर्तारिप्रयोग आहे.

हरी—हैं हरी या पुलिंगी विशेष नामाच्या प्रथमेचें एकवचन;
हा करितो याचा कर्ता व उद्देश्य.

सकाळीं—सकाळ या स्त्रीलिंगी सामान्यनामाचें सप्तमीचें एक
वचन; ही कालदर्शक सप्तमी.

उठून—हैं भूतकालवाचक धातुसाधित अव्यय.

देवाची—देव या पुलिंगी सामान्यनामाच्या षष्ठीचें एकवचन;
याचा सबंध प्रार्थना याकडे.

प्रार्थना—सामान्यनाम, स्त्रीलिंगी द्वितीयेचें एकवचन; अर्थ

कर्म, करितो या क्रियापदाचें.

करितो—हैं कर्तारि, सकर्मक क्रियापद, कर या धातूचें पुलिंगी
तृतीयपुरुषाचें एकवचन; याचा कर्ता व उद्देश्य हरी, कर्म
प्रार्थना.

मग—हैं कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय, याचा सबंध करितो
या (दुसऱ्या) क्रियापदाकडे.

तो—हैं हरी यावद्दल आलेलें दर्शकसर्वनाम, पुलिंगी, प्रथ-
मेचें एकवचन, हा करितो याचा कर्ता आणि उद्देश्य.

आपले—धडे याचें विशेषण.

शाळेंतले—धडे याचें विशेषण.

धडे—धडा या पुलिंगी सामान्यनामचें, द्वितीयेचें अनेकवचन;
हैं करितो याचे कर्म.

तयार—हैं क्रियाविशेषण अव्यय, याचा सबंध करितो याकडे.

करितो—[वर करितो या प्रमाणें चालवावें]; याचा कर्ता
व उद्देश्य तो हैं सर्वनाम.

वाक्य (२)—‘ हुषार मुलानें आपला धडा केला ’.

या वाक्यांत मुलानें हा कर्ता, धडा हें उद्देश्य (मूळचें कर्म), व केला हें क्रियापद; हा कर्मणिप्रयोग.

हुषार—हें गुणविशेषण, याचें विशेष्य मुलगा.

मुलानें—हें मूल या पुल्लिङ्गी सामान्यनामाचें तृतीयेचें एकवचन, हा केला या क्रियापदाचा कर्ता.

आपला—हें विशेषण, याचें विशेष्य धडा.

धडा—हें धडा या पुल्लिङ्गी सामान्यनामाचें प्रथमेचें एकवचन; हें केला या क्रियापदाचें उद्देश्य, मूळचें कर्म.

केला—हें कर्मणि, सकर्मक क्रियापद, स्वार्थी, भूतकाली, पुल्लिङ्गी, तृतीय पुरुषाचें एकवचन, कर्ता मुलानें, उद्देश्य धडा, (मूळचें कर्म).

वाक्य (३)—‘ विष्णू आणि शंकर पर्वतीकडे फिरावयास गेले, तेव्हां मीं त्यांस पाहिलें. ’

यांत वास्तविक दोन वाक्ये आहेत, पहिल्यात विष्णू आणि शंकर दोहों मिळून कर्ता, गेला हें क्रियापद, हा कर्तारिप्रयोग. दुसऱ्यांत मीं हा कर्ता त्यांस हें कर्म, पाहिलें हें क्रियापद, हा भावे-प्रयोग.

विष्णू—हें विष्णू या विशेषनामाचें प्रथमेचें एकवचन, हा गेला याचा कर्ता.

आणि—हे उभयान्वयी अव्यय.

शंकर—हें शंकर या विशेषनामाचें प्रथमेचें एकवचन, हा ही गेले याचा कर्ता.

पर्वतीकडे—पर्वती हें पर्वती या स्त्रीलिङ्गी विशेषनामाचें सामान्यरूप; कडे या शब्दयोगी अव्ययाच्या योगानें.

कडे—हें शब्दयोगी अव्यय. यानें चतुर्थीविभक्तीचा बोध झाला.

फिरावयास—हें धातुसाधित अव्यय.

गेले-हैं अकर्मक, कर्तरि क्रियापद, स्वार्थी, भूतकाळीं, पुल्लिङ्गी, तृतीयपुरुषाचें अनेकवचन.

विष्णु आणि शंकर हे कर्ते, प्रत्येक कर्ता जरी एकवचनीं आहे, तरी दोहींमिळून दोन पदार्थ आहेत, म्हणून क्रियापद अनेकवचनीं घातलें आहे.

तेव्हां—कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय; याचा सबध पाहिलें याकडे.

मीं—हैं मी या प्रथमपुरुष सर्वनामाच्या तृतीयेचें एकवचन. हा पाहिलें याचा कर्ता.

त्यांस—हैं तो या दर्शकसर्वनामाच्या द्वितीयेचें बहुवचन. हैं पाहिलें याचें कर्म.

पाहिलें—हैं भावी, सकर्मक क्रियापद, स्वार्थी, भूतकाळीं नपुंसकलिङ्गी तृतीय पुरुषाचें एकवचन; याचा कर्ता मीं व कर्म त्यांस.

अशा प्रकारे वाचनाच्या पुस्तकांतून सोपीं वाक्यें घेऊन व्याकरण करावें.

धडा अठरावा.

पाठ करावयाच्या व्याख्या.

१. भाषा अक्षरांनीं लिहितात. त्यांस वर्ण असें म्हणतात.
२. वर्ण दोन प्रकारचे आहेत, (१) स्वर आणि (२) व्यंजनें.

३. ज्या वर्णांचा स्वतंत्रपणें पूर्ण उच्चार होतो ते स्वर.

४. ज्या वर्णांचा उच्चार पूर्ण होण्यास स्वरांचें साहाय्य लागते, त्यांस व्यंजनें असें म्हणतात.

९. एकाच जातीच्या पदार्थास सामान्यकरून दिलेली जीं नांवे, ती सामान्यनामं.

६. नियमित पदार्थास त्यांचीं त्यांसच विशेषकरून दिलेलीं जीं नामं, तीं विशेषनामं.

७. एकाच जातीच्या पदार्थांमध्ये असणारा गुण, स्वभाव किंवा धर्म यांचीं जीं नांवे, तीं भाववाचकनामं.

८. एकाद्या शब्दामध्ये फेरफार होऊन दुसरा शब्द बनतो, त्यास रूप असें म्हणतात.

९. एकाद्या शब्दाचे कोणचेही रूप बनविण्यासाठीं त्यास जें अक्षर किंवा अक्षरें जोडितात, त्यांस प्रत्यय असें म्हणतात.

१०. वाक्यांत नामाचा व क्रियापदाचा जो संबंध असतो त्यास कारक असें म्हणतात.

११. कारक दाखविण्यासाठीं नामाचें जें रूप करितात, त्यास विभक्ति असें म्हणतात.

१२. विभक्तिप्रत्यय ल्यवण्याच्या पूर्वी जें नामाचें रूप होतें, त्यास सामान्यरूप असें म्हणतात.

१३. विशेषणांचे दोन प्रकार आहेत:—१ गुणविशेषणें आणि २ संख्याविशेषणें.

१४. जीं विशेषणें गुण दाखवितात तीं गुणविशेषणें, आणि जीं संख्या दाखवितात तीं संख्याविशेषणें.

१५. सर्वनामं चार प्रकारचीं आहेत:—१ पुरुषवाचक सर्वनामं, २ दर्शक सर्वनामं, ३ संबंधी सर्वनामं, आणि ४ अर्थार्थक सर्वनामं.

१६. मी आणि तू हीं सर्वनामं पुरुष म्हणजे मनुष्य दाखवितात, म्हणून-त्कांस पुरुषवाचक सर्वनामं असें म्हणतात.

१७. हा व तो हीं सर्वनामों पदार्थ दर्शवितात, म्हणजे दाखवितात, म्हणून तीं दर्शक सर्वनामों.

१८. जो हें अगोदर ठाऊक असलेल्या पदार्थाचा संबध दाखविण्यासाठी योजितात, म्हणून तें संबंधी सर्वनाम.

१९. प्रश्न करावयासाठी जीं सर्वनामों चालितात, तीं प्रश्नार्थक सर्वनामों. जसे,—कोण व काय.

२०. क्रियापदाच्या रूपावरून वेळेचा जो बोध होतो त्यास काळ असें म्हणतात.

२१. जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून झगें असा बोध होतो, तेव्हां तो भूतकाळ; आतां असा बोध होतो, तो वर्तमानकाळ; आणि नंतर असा बोध होतो, तो भविष्यकाळ.

२२. जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून क्रियेच्या अर्थाहून काहीं विशेष बोध होतो, तेव्हां त्यास अर्थ असें म्हणतात.

२३. जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून आज्ञा, उपदेश, प्रार्थना, इत्यादिकांचा अर्थ निघतो, तेव्हां तो आज्ञार्थ.

२४. जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून कर्तव्य, शक्यता, रीत, उपदेश, अजमास, इत्यादिकांचा बोध होतो, तेव्हां तो विध्यर्थ.

२५. जेव्हां क्रियापदाच्या रूपावरून अमुक झालें तर, अमुक होईल असा अर्थ निघतो, तेव्हां तो संकेतार्थ.

२६. वाक्यांत कर्ता आणि कर्म याचें लिंग, वचन व याच्या अनुरोधानें क्रियापदाची जी व्यवस्था असते, तिला प्रयोग असें म्हणतात.

२७. जेव्हां वाक्यांत कर्ता उद्देश्य असतो, म्हणजे कर्त्याचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापदाचें लिंग,

वचन आणि पुरुष हीं असतात, तेव्हां तो कर्तृ^{जि} प्रयोग.

२४. जेव्हा वाक्यात कर्मपद उद्देश्य असते, म्हणजे^{हेलीं} कर्माचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापद^{हेलीं} लिंग, वचन आणि पुरुष हीं असतात, तेव्हां तो कर्माणि प्रयोग.

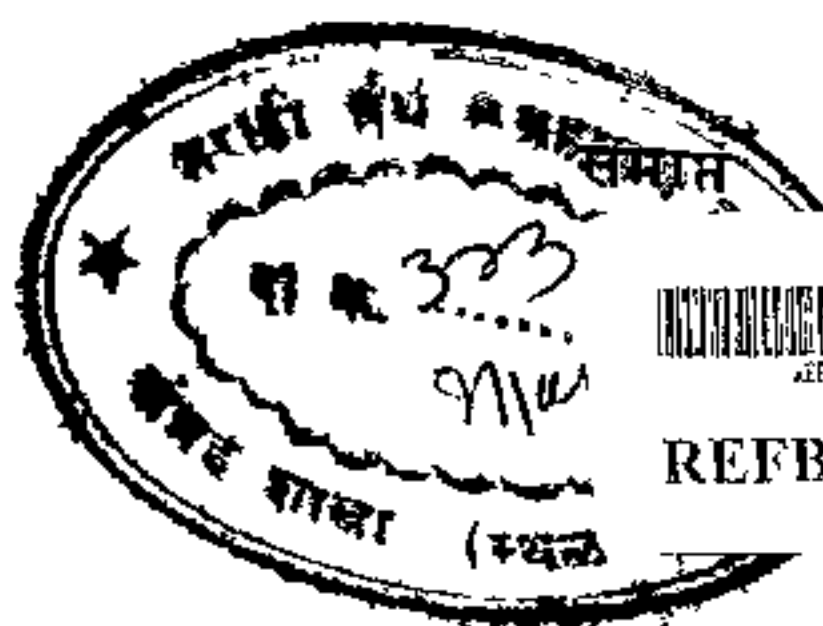
२९. जेव्हा वाक्यांत कर्त्याचें किंवा कर्माचें लिंग, वचन आणि पुरुष यांप्रमाणें क्रियापदाचें लिंग, वचन आणि पुरुष हीं नसतात, आणि क्रियापद तृतीय पुरुषां नपुंसकलिङ्गां एकवचनीं असते, तेव्हां तो भावेप्रयोग.

३०. जीं अव्ययें शब्दापुढें योजिलीं असतां त्यांप^{ति.} विभक्तीचें कार्य होतें तीं शब्दयोगी अव्ययें जाणावीं. ^{सते}

३१ जीं अव्ययें क्रियेच्या संबंधानें वेळ, जागा, प्रकार इत्यादि दाखवितात, त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें असें म्हणतात.

३२. जीं अव्ययें दोन शब्द अथवा दोन वाक्ये यांचा अन्वय म्हणजे संबंध जोडितात, त्यांस उभयान्वयी अव्ययें असें म्हणतात.

३३. जीं अव्ययें एकाएकीं होणारे मनाचे उद्गार दाखवितात, त्यांस केवलप्रयोगी अव्ययें असें म्हणतात.

REFBK-0000343

१
आणि

ख-

५